

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АКАДЕМИК ЯҲЁ ҒУЛОМОВ НОМИДАГИ
АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

**АКАДЕМИК ЯҲЁ ҒУЛОМОВ
ЗАМОНДОШЛАРИ ВА
ШОГИРДЛАРИ ХОТИРАСИДА**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2009

Масъул муҳаррирлар:

тарих фанлари доктори М. Исмоқов
тарих фанлари номзоди Ш. Пидаев

ISBN № 978-9943-09-747-6

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2009 й.

СЎЗ БОШИ

Мен ўз ҳаётим, иш фаолиятим давомида маънавий жасорат соҳиби бўлган, ҳар томонлама етук шахслар билан мулоқотда бўлганим, замондош бўлиб яшаганимдан доимо фахрланиб юраман.

Ана шундай ватандошларимиздан бири машҳур археолог олим, академик Яҳё Ғуломов эди....

Ўйлайманки, ўзини ўзбек халқининг фарзанди деган ҳар қайси инсон ана шундай фидойи юртдошларимиз билан чексиз фахрланади, униб-ўсиб келаётган болалари, шогирдларига маънавий жасорат тимсоли сифатида айнан мана шундай одамларни намуна қилиб кўрсатади.

Ислом Каримов

Яҳё Ғуломов.... Бу ном остида Ўзбекистон тарихи, археологияси, этнографияси фанларида ёрқин из қолдирган, бутун умрини, билимини ўз халқининг тарихини ўрганишга бағишлаган, шарафли умр кечирган ҳалол, ватанпарвар олим гавдаланади. Яҳё Ғуломовнинг эл олдидаги хизматлари айниқса мустақиллик йилларида кадр топди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг фармони билан марҳум Яҳё Ғуломов мамлакатимизнинг олий мукофотларидан бири «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланди. Яҳё Ғуломовнинг ҳаётини, қилган хизматларини юзага чиқариш, соф илмий баҳолаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

ЎзР Фанлар академияси Тарих институти томонидан ташкил этилган Яҳё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинари 10 йил давомида фаолият кўрсатиб келмоқда. Республикадаги етакчи тарихчи, археолог, этнограф, манбашунос олимларни бирлаштирган ушбу семинар Тошкент шаҳрида, Ўзбекистоннинг барча вилоятлари марказлари ва тарихий шаҳарларида эллик мартадан ортиқ ўз илмий анжуманларини ўтказди. Бу анжуманларда қилинган юзлаб илмий маърузалар Ўзбекистон тарихи ва ўзбек давлатчилиги тарихининг энг қадимий даврларидан то ҳозирги мустақиллик йилларигача ва мустақиллик йилларидаги шонли тарихининг энг долзарб масалаларини қамраб олди. Бу тадбирларда улуғ олим, академик Яҳё

Ғуломовнинг Ўзбекистон тарихини ўрганишдаги хизматлари доимий равишда таъкидла келинмоқда.

Ҳозирда Ўзбекистоннинг қадимий маданияти ва тарихини ўрганишда асосий ташкилот бўлган, бевосита Яхё Ғуломовнинг саъй-ҳаракатлари боис асос солинган ЎзР Фанлар академияси Археология институти шу олим номи билан аталади. Ҳозирги кунда Яхё Ғуломов таълимини олган шогидлари етакчилик қилаётган ўзбек археолог олимлари Ўзбекистоннинг қадимий маданияти ва давлатчилиги тарихини археологик қазилмалар асосида ўрганиш борасида катта-катта илмий кашфиётларни амалга оширдилар. Яхё Ғуломов асос солган ўзбек археология мактаби мустақиллик йилларида халқаро нуфузга эга бўлди, ўзбек археологлари жаҳоннинг ўндан ортиқ энг йирик археология марказлари билан ҳамкорликда ўнлаб илмий лойиҳалар устида иш олиб бормоқдалар.

Яхё Ғуломов таваллудининг 100 йиллиги мамлакатимиз миқёсида кенг нишонланди. Бу санага бағишланган илмий анжуманлар, учрашувлар, кўргазмалар ташкил этилди, олимнинг асарлари, илмий ишлари жамланиб қайта нашрдан чиқарилмоқда.

Ишонамизки, улуг ўзбек олими, ватанимиз тарихининг улкан билимдони, умрини она юрт тарихини ўрганишга бахшида қилган аллома Яхё Ғуломовнинг номи, қилган хизматлари халқимиз томонидан ҳеч қачон унутилмайди.

Олим таваллудининг 100 йиллигига бағишланган ушбу рисолада домланинг замондошлари, шогирдлари ва у инсонни яқиндан билган олимларнинг хотиралари жамланган бўлиб, тўпلام Яхё Ғуломовнинг ибратли ҳаёти ва ижодининг янги-янги қирраларини очиб беради.

МУҲТАРАМ УСТОЗ

Мухтарам Яҳё Ғулом исмларига мос-мурувватли, саҳий, хушхулк, ҳақиқий дўст эдилар (Yahoo сўзи яҳудийча бўлиб, шу маъноларни англатади). Илмда эса кенг қамровли, энциклопедик олим эдилар. Устоз билан суҳбатлашганда яна суҳбатлашгинг келар, ҳар суҳбатдан руҳий озик, илҳом олар эдик.

Бир суҳбатлари ҳали-ҳануз ҳам ёдимда:

- Мулла Абдуғани Абдурахмон (мени шундай номлар эдилар, "ахир Ғани Аллоҳнинг номларидан бири, сиз унинг қулисиз: Абдуо-қул демакдир, - дердилар, - нега ўзбек алифбосида (у даврда кирилча ёзувда эдик) "с" ҳарфи учун "дж" ёзамиз? Нега «к», «ғ» ва «ў», «х» ҳарфлари алифбо сирасининг охирига тушиб қолди? «Қ» ва «ғ» ҳарфларини «к», «г» ҳарфидан кейин, "х" ҳарфини "х" дан ке-йин, "ў" ҳарфини "у" дан сўнг берсақ бўлмасмиди?

Бутун Ўзбекистон ва қўшни республикаларни кезиб, маҳаллий шеваларни ҳам яхши билган олим:

— Нега ҳарфлар сарасида "о" ва "ў" ҳарфлари йўқ? Ахир бутун Самарқанд, Бухоро, Фарғона аҳолиси шевасида бу товушлар бор-ку! Бу товушлар ҳатто сўз маъноларини фарқлайди. Вёл (бўлиш-делить)-Вол (бўлмоқ-быть)/ оу (уйиш- долбить) - Оу (фикр-мысль). Тўман (туман)- туман (ўн минг). Нега шевалардаги айрим сўзлар, масалан "ўлдирик" (икра ўрнида) Хоразм шевасида "ёвуқ" (яқин) сўзлари изоҳли луғатдан жой олмаган?

Аллоҳга минг шукрларки, мустақиллик шарофати билан лотинча алифбо қабул қилиниб, бу ҳарфлар ўз ўрнини эгаллади. Ўзбек тилининг 90 минг сўзли изоҳли луғати тузила бошлади.

- Мухтарам устоз, - дедим мен, - Сиз қадимшунослик, тарих фанларида кўп янгиликлар очган, бутун дунёга машҳур олимсиз. Ҳатто тилшунослик соҳасида ҳам залворли фикрларингиз бор. Ижтимоий фанлар соҳасида сиз тўхталмаган муаммолар ҳам бор-ми?

- Агар - дедилар устоз, - мен билмаган соҳаларни оёғим остига қўйилганда, бошим осмонга етар эди.

МЕҲРИБОН ОЛИМ

Яхши одамлар хақида завқланиб гапиргинг, қалбингдаги туйғуларни қоғозга тўкиб, ўзингинг инсоний бурчингни қисман бўлса ҳам адо этгинг келади. Шундай инсонлардан бири Яҳё Ғуломовдир. Мен бу олимни Тошкент Давлат университетида ўқиб юрган кезларимдан билар эдим. Ўзларини кўрмаган бўлсам-да, орқа-варотдан ажойиб инсон, ўзбеклардан чиққан зўр билимдон тарихчи, биринчи археолог эканликларини эшитиб, ғойибона ғурурланиб юрардим. Талабалик йилларида тарих фанидан маърузалар эшитишимиз Яҳё Ғуломовнинг илмий ижодига мурожаат қилишга, уни қисман бўлса-да мутолаа этишга зарурат туғдирди. Биз кутубхоналардан унинг илмий ишларини қидириб кетдик. Олимнинг Хоразмнинг суғорилиш тарихига оид илмий ишларини, Бухоро тарихига доир тадқиқотларини ўқиб чиқишга сазовор бўлдик. Шу ишларининг ўзиёқ, Яҳё Ғуломовнинг чуқур билимидан, зўр истеъдод соҳиби эканлигидан далолат берарди. Кейинчалик, бу забардаст олим билан ёнма-ён ишлашга ҳам мушарраф бўлдим. У киши Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институтида “Қадимги ва ўрта асрлар тарихи” сектори мудири эдилар. Мен эса Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим, директор ўринбосари лавозимларида меҳнат қилдим. Ҳар икки институт бир бинода, бир қаватда жойлашган эди. Хоналаримиз ҳам ёнма-ён эди. Бу ҳол олим билан тез-тез учрашиб, мулоқатлар ўтказиб, ҳаётий, илмий чашмаларидан кўп баҳраманд бўлишга имкон берди. Биз ёш олимлар у зотдан кўп сабоқ олганмиз, унинг олдида ҳамиша қарздормиз. Яҳё Ғуломовнинг олижаноблиги, меҳрибонлиги, одамгарчилиги, камтарлиги шунда эдики, у биз билан худди тенгдошдай, қадрдондай гаплашарди. Қайси бир масалада мурожаат қилмайлик, ҳамиша кўнгилдагидек жавоб олардик. У кишидан “йўқ билмайман” деган гапни ҳеч қачон эшитмаганмиз. Ўз ўрнида севимли академигимизнинг қилган жуда кўп хайрли, ибратли ишларидан айримларини тилга олиб ўтишни жоиз деб биламан.

Адабиёт институтида аспирантурани битириб, номзодлик диссертациясини тугатган Охунжон Собировга оппонент топиш муаммо эди. Қонун-қоида бўйича биринчи расмий оппонент фан

доктори бўлиши шарт. Аммо фольклор бўйича Ўзбекистонда биронга ҳам фан доктори йўқ эди. Нима қилиш керак? Бошимиз қотиб қолди. Ўйлаб-ўйлаб, Яхё Ғуломовга мурожаат этишга жазм қилдик. У киши жон-диллари билан розилик бериб, бошимизни кўкка етказдилар. Аммо археолог-тарихчи халқ оғзаки ижоди ҳақидаги диссертацияни қандай баҳолар экан, деган савол хаёлимизни банд этди. Ҳимоя куни ҳадикларимиз бекор эканлигини англадик. Олим О. Собировнинг диссертациясини билимдонлик билан чуқур таҳлил қилиб бердики, адабиётшуносу фольклоршунослар қойил қолди. Яхё Ғуломов фольклоршунослик соҳасида ҳам чуқур тадқиқотчи эканлигини исботлади. Энг муҳими, Яхё Ғуломов ёрдамида битта истеъдодли ёш фольклоршунос мутахассис катта илм оламига кириб келди.

Яхё Ғуломов узоқ вақт гуманитар фанлар бўйича докторлик диссертациялар ҳимоясига ихтисослаштирилган илмий кенгашнинг раиси бўлиб хизмат қилганлар. Бу соҳада миллий кадрларни тайёрлаш, уларга илмий даража олиб беришда ҳамиша оталарча ғамхўрлик кўрсатиб келганлар.

Навбатдаги кенгашларнинг бирида каминанинг "Ўзбек сатира-си масалалари" бўйича тайёрлаган докторлик диссертациямни ҳимояга қабул қилиб олиш масаласи турар эди. Бўлим бошлиғи профессор Хомил Ёқубов (жойлари жаннатда бўлсин) диссертация бўлим йиғилишида муҳокама қилиниб, ижобий баҳолашиб, қабул қилинганлигини айтиб, уни илмий кенгаш маъқуллашини сўради. Шу аснода бирданига иғволарга учган бир машҳур адабиётшунос олим "мен бўлим баҳосига кўшилмайман. Менинг баҳоим бунга зид" деб қолса бўладими? Ишни ўқимаган ҳолда, касбдошларини менсимай, улар айтган фикрларни оёқ ости қилмоқчи бўлган олимга йиғинга раислик қилаётган Яхё Ғуломовнинг нафрати юз-кўзларидан билиниб турарди. Аммо, вазиятни дарҳол ақл тарозисига сола олган донишманд масалани очиқ қолдиришга қарор қилди. Зеро, ғараз билан сўзлаб юборган олим ўша вақтда ВАК (Олий аттестация комиссиясида) экспертиза аъзоси эди. Шу заҳотиёқ, иккинчи холис ва ҳақиқатгуй олимимиз Ҳамид Сулаймон куйиб-пишиб диссертацияни ҳимоя қилиб гапирди. Яхё Ғуломов ишнинг келажагини ўйлаб, арқонни узун ташлади ва жуда тўғи йўлни танлади. Келажакдаги ҳимояда бояги олим ишни ёқлаб овоз берди. Ноҳақлик, ғаразгўйлик кишининг асабларини кемирар экан. Мен шу кеча мижжа қоқмай чиқдим.

Тонг отиши билан Яхё Гуломов хузурига йўл олдим. У киши менга оталарча муносабатда бўлдилар. "Сиз яхши муомала қилиб юраверинг, ховуридан тушгач, гаплашармиз", дедилар. Юқорида айтганимиздай, бу доно чора туфайли бояги олим ҳақиқатга юз бурди. Мана шу кичик мисолдаёқ, Яхё Гуломовнинг ҳақиқатгўй, узокни кўра билган фан ташкилотчиси, миллий кадрларга ғамхўр олим экани кўзга яққол ташланади.

Яхё Гуломов ҳаётга, жамиятга ўта масъулият билан ёндашарди, уни чуқур тушунарди. У мамлакатнинг ривожини, истиқболини фақат баркамол иқтисодиётдагина эмас, маънавиятни, маданий мерос ва миллий кадриятларни эъозлашда кўрди. Шу сабабдан ҳам бу зот бутун онгли ҳаётини миллий ёдгорликлар, обидалар, удумларни ўрганиш, тадқиқ этишга сарф қилди, уларни кўз қорачиғидай асраш кераклигини уқтириб ўтди.

Ҳар бир обидани, ёдгорликни эртаю кеч, хаттоки ой ёруғида ўрганди, улардан завқланди. Халқнинг ақли-заковати, буюк истеъдоди билан бунёд этилган бу буюк меросга қойил қолган олимга уларнинг ҳар бири худди фарзанддай кадрли ва севимли бўлиб қолган эди. Шу сабабдан ҳам "фарзандига" — ёдгорликка шикаст етишига, унинг нураб, хароб бўлишига асло чидай олмас эди. Яхё Гуломовнинг юқори ташкилотларга ёдгорликларни ҳимоя қилиб кўп маротаба бонг ургани, обидаларни сақлаш, уларни таъмирлашга катта аҳамият берганини олимнинг улкан меросни келгуси авлодларга бутунлигича етказиш лозимлиги ҳақида қалбдан фавворадай отилиб чиққан нидоси деб қабул қилинса, тўғри бўларди. Ҳа, олимимиз савобли иш қиламан деб, ёмонотлик ҳам бўлди. Оғир, таҳликали вақтда, "яшасинлар, уралар" авж олган бир замонда жиддий танкидий фикр "юқори"нинг нафратига учради. Олимнинг аризаси Ўзбекистон Олий Совет Президиумида муҳокама қилиниб, муаллиф тоза саваланди. Гўё Яхё Гуломов Шўро ҳукуматининг маданий меросни тиклаш, ободонлаштириш ҳақидаги ғамхўрлигини инкор қилаётган, воқеликка туҳмат этаётган эмиш. Бу муҳокамада олимни дадил туриб ҳимоя қилиб, жасорат кўрсатган бирдан-бир шахс Азиз Қаюмов бўлган.

Яхё Гуломовнинг юқорида тилга олинган иши - ўша давр учун чинакам жасорат эди. Чунки у бой маънавий, маданий меросни ҳимоя қиламан деб, шўролар сиёсатига қарши борди. Бу билан ўзининг чин илм фидойиси, миллий мероснинг оташин ҳимоячиси эканлигини исбот этди.

АСРЛАРГА ТАТИГУЛИК УМР

Умрлар бўладики, асрларга татийди. Чунки улар халқ учун, эл-юрт таракқиёти учун, илму маърифат ривожи учун ҳалол хизмат қиладиган фидоий кадрлар тайёрлашга сарфланган бўлади. Бундай ёрқин сиймоларнинг умри маърифий олам учун ибратлидир. XX аср- да яшаб ижод этган ана шундай улуг сиймолардан бири, ҳаётда ва илму фанда ўта пок инсон, тарихчи-археолог олим Яҳёхон домла Ғуломов бўлиб, у киши ҳаёт бўлганларида бугун 100 ёшга тўлардилар.

Ўзбекистонда археология фанининг забардаст сардори бўлган Яҳё Ғуломов билан 1954 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти аудиторияларида талабалик чоғимда илк бор учрашган эдим. Устоз бизга Ўзбекистон халқлари қадимги тарихи ва археологияси асосларидан маъруза ўқирдилар. Биз талабаларни алломанинг чуқур ва кўп қиррали билими, билганларини ҳеч бир қоғозга қарамай, жуда содда, жонли тилда, гўёки ўша тарихий воқеа ва жараёнларнинг бевосита иштирокчисидек сўзлаб беришлари лол қолдирар эди. Чунки, биз тарих фанининг турли йўналишлари бўйича бошқа домлалардан ҳам маърузалар эшитар эдик ва уларни талабаларча қиёсий “таҳлил” қилардик. Бу борада устозлар Ш. Абдуллаев, З. Нуритдинов, С. Ражабов, Э. Юсупов ва бошқалар талабалар таҳсинига сазовор эдилар. Устоз Яҳё Ғуломов эса улар орасида ҳам алоҳида ажралиб турардилар. Шунинг учун ҳам устознинг дарсларини сабрсизлик билан кутардик. Айниқса, Ўзбекистон археологияси, унинг нодир ёдгорликлари, уларни ўрганишга ҳаётини бағишлаган ўзбек ва рус археологлари ҳақида, уларнинг тинимсиз, машақатли изланишлари туфайли қадимги ва ўрта асрлар даври тарихимиз яратилишини эшитганда, қалбимда келажакда археолог бўлиш орзуси ёнарди. Лекин, биз бўлажак педагоглар, ўша кезларда ўқишни битиргач, олим бўлиш эмас, балки келган райоимиз, қишлоғимизга бориб, мактабда муаллимлик қилишимиз аниқроқ эди.

Институтни қизил диплом билан битириб, ўзим ўқиган мактабга тарих ўқитувчиси бўлиб бордим (1957 йил). Институтда олган билимларим, педагогик маҳоратим ва ибратли ахлоқ-одобим

учунми, мактаб жамоаси орасида тезда ўз ўрнимни топдим, ҳатто район раҳбарларининг эътиборига ҳам тушдим. 1958 йил 1 май байрами муносабати билан районимиз раҳбарияти ўқитувчиларни тўплаб, тарихчи ўқитувчилардан 1 май байрами ҳақида ахборот беришини талаб қилганда, ҳеч ким чурқ этмади. Район партия комитети биринчи котибининг “ораларингда байрам ҳақида маъруза қилоладиган ҳеч ким йўқми?” деган сўровига жавоб бўлмагач, мен залдаги жимликни бузиб, маъруза қила олишимни айтдим. Маърузам биринчи котибга маъқул тушган бўлса керакки, устоз ўқитувчиларни бироз койиди. Танаффус чоғида кўпчилик табрик-лашди. Шундан сўнг, май ойининг ўрталарида X синфда ўтиладиган дарсимга оғохлантирмай, район маориф бўлим мудирини билан район партия комитетининг биринчи котиби М. Нурматов кириб келишди. Дарсимни охиригача кузатишди ва на менга, на мактаб раҳбариятига ҳеч нима дейишмай, чиқиб кетишди. Ўша кунни дарсим “Иккинчи жаҳон уруши арафасида Ғарбий Европада сиёсий вазият ва унга СССР нинг муносабати” мавзусида эди. Бу мавзуда институтдаги устозим Р. Нуриддиновдан яхши таълим олган бўлсамда, кўнглимда ғашлик пайдо бўлди. Икки кун ўтгач, биринчи котиб ўз хузурига чақириб, мени Райком партия пропаганда бўлимига ишга таклиф қилиб, тезда хужжатаримни расмийлаштиришимни буюрди. Бироқ, мен бу соҳада тажрибам йўқлиги, унинг устига партиясиз эканлигимни рўқач қилганимда, саркотиб “буёғини бизга қўйиб беринг, сиздан яхши партия ходими чиқади”, деб Тошкентга 3 ойга ўша даврдаги Ўз КП Марказий Комитетининг пропагандистлар курсига ўқишга юборди.

Тошкентга келгач, трамвайда институтда таълим берган устозим Яҳё Ғуломовни учратдим, орзуларим ушалишига йўл очилди. Устоз мендан мактабдаги ишим, оилавий шароитим ҳақида суриштирдилар. Мен эса ҳаммаси ҳозирча яхшику, аммо Сизнинг маърузаларингиз кечагидек ёдимда, Сизнинг йўлингиздан боришни орзу қилардим. Аммо, мана тақдирдан қочиб бўлмас экан, энди мен партия ходими йўлидан кетсам керак» деб, юқоридагиларни гапириб берганимда, устоз юзидаги табассум ўзгарди, домла жиддийлашдилар. “Тақдир-тақдир дейсиз, тақдирингиз ўзингизнинг кўлингизда, тўғри йўлдан чалғибсиз, қалбингизга кулоқ солиб, иш тутинг, шунда орзулар ушалади”, деб койидилар. Трамвай “Шайхонтоҳур” бекатига келганда домла ”қани тушинг трамвай-

дан, институтга келиб қолдиқ”, дедилар. Устозга эргашиб, институт остонасига оёқ қўйганда, дастлаб бутун вужудимни титрок босди. Устоз орқасидан директор кабинети олдида тўхтадим. Домла эса директор кабинетига киратуриб котибага “Володяни чақир” дедилару, менга қараб “нега тўхтаб қолдингиз, қани марҳамат, юринг” ишораси билан директор хонасига олиб кирдилар. Маълум бўлдики, ўша кезларда домланинг ўзлари директор эканлар. Илмий котиб Володяга “Бу йигитнинг ҳужжатларини биргаликда тайёрланглар, археология соҳаси бўйича аспирантурага ола миз”, - деб қатъий топшириқ бердилар. Ўша куни домла билан суҳбатимиз жуда самимий ўтди. Бу суҳбат ва у кишининг қалбига муҳрланиб қолган миллий-маънавий руҳий олам менга қанот бағишлади. Шу кундан бошлаб тақдирим ўз қўлимда эканлигига ишондим. Тақдиримни ўз қўлимга олиш йўлида учраган қарама-қаршилиқлар, тўқнашувлар, илмий ва ҳаётий курашлар бўлиб ўтишига қарамай, нолимайман. Чунки, мен орзуларим ушалишига йўл очган устозим туфайли халқимнинг миллий-маданий меросини ўрганишда катта илмга кирдим, илмий ва илмий-оммабоп асарларим билан эл оғзига тушдим, устоз яратган илмий мактаб ривожига салмоқли ҳисса қўшиб, унинг руҳини шод этишдан чарчамадим.

Устоз, ҳеч муболағасиз бағри кенг, қалби пок, шогирдпарвар инсон эдилар. Биз шогирдлари у кишидан нафақат илм эгаллашни, балки ҳаётга тик боқишни, қатъий иймон ва эътиқодли бўлиш, ватанни, унинг халқини севишни, юрт тарихи ва маданий меросини ғанимлар томонидан топташга изн бермасликни, кези келганда халқимизнинг “ҳақ бўлсанг, отангни ҳам аяма” деган ўғитини унутма, деган насиҳатларига амал қилишни ўргандик. У киши камгап эди-ю, лекин жуда доно сўзларди, халқ мақолларини яхши билардилар.

Ўтган асрнинг 50-йиллари иккинчи ярми ва 60-йиллар домла учун фанда ва жамоат орасида парвоз йиллари бўлди, десам хато қилмайман. Устоз профессор (1955) бўлдилар, Ўзбекистон ФА си мухбир аъзолигига (1956) сайландилар, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958) илмий унвонига сазовор бўлдилар. 60-йиллар давомида устоз ташаббуси ва бевосита илмий раҳбарлигида археология соҳасида ўнлаб юқори малакали миллий кадрлар етишиб чиқди. 1966 йилда устоз миллий академиямиз-

нинг ҳақиқий аъзолигига сайландилар, 1967-1968 йилларда тўрт жилдли «Ўзбекистон тарихи» чоп этилди ва унинг яратилишида (ёзилишидан тортиб то муҳокамасигача) Яхё Ғуломовнинг хиссаси бекиёс эди. Икки устоз (И.М. Мўминов ва Я.Ғ. Ғуломов) ташаббуси билан 1970 йили Ўзбекистонда (собик СССРда учинчи) ҒА таркибида Археология илмий-тадқиқот институти очилдиган бўлди. Москва руҳсати олингач, тегишли келишувлардан сўнг Ўзбекистон ҒА ҳайъатига институт раҳбариятини тасдиқлашга тўпланилди. Йиғилишда МК ва Республика Министрлар советининг тегишли вакиллари ҳам иштирок этишди. Мажлис раиси, академия президенти О.С. Содиков Институт директорлигига устоз Яхё Ғуломов, директор ўринбосарлигига Аҳмадали Аскарлов тавсия этилади, деди. Ҳайъат раиси, расмий ва тантанавор нутқ сўзлаб бўлгач, жиддий қилиб: “Хурматли ҳайъат аъзолари ва мажлис аҳли, Ўзбекистон КП МК ва Марказ институтни қадимий ёдгорликларга бой Самарқандда очилишига кўрсатма беришди. Шунинг учун академиямиз таркибида очилаётган Археология институти ўз фаолиятини Самарқанд шаҳрида олиб боради”, деб сўзини якунлади. Сўнг устоз Яхё Ғуломов сўз олиб, кўнглидагиларни баён этдилар.

“Ўзбекистоннинг ҳар бир вилояти Самарқанддек қадимий ёдгорликларга бойдир, буни биз археологлар яхши биламиз. Археология ёдгорликлари билан архитектура обидалари ўртасидаги фарқни ҳам яхши биламиз. Очилаётган институт эса Архитектура институти эмас, балки Археология институти. Юқорида бироз тушунмовчиликлар бўлган кўринади. Археология институти ўз тадқиқотларини академиямизнинг қатор институтлари билан илмий алоқада ва мулоқотда олиб бориши керак. Илмий тадқиқот ишлари академиянинг фундаментал кутубхонаси, Навоий кутубхонаси ва Тошкентдаги илмий марказлар ва лабораториялар билан узвий боғлиқликда ривожланади. Самарқандда бундай илмий қулайликлар ҳозирча йўқ. Уларни яратиш ўз-ўзидан бўлавермайди. Бунинг устига кейинги йилларда жуда кўп қийинчиликлар билан яратилган археология кадрлари ўз оиласи ва қариндош-уруғлари билан Тошкентда яшашади. Буларни кўчириш, уларни иссиқ жойидан кўзгаш ўз-ўзидан бўлмайди. Самарқандда ҳозир уларга уй-жой уёқда турсин, ҳатто археология институтини жойлаштирадиган бино ҳам йўқ. Мен бундай қарор

қабул қилинишига қаршиман, тайёрлаган миллий кадрларимизни юқорининг талаби шу деб, тарқалиб кетишини истамайман. Узокни ўйламай, Марказнинг талаби шу деб қарорлар қабул қилиш Ўзбекистонда археология фанининг инқирозига олиб келади”, деб устоз қатъий туриб олдилар. Бахслар узокқа чўзилмади, Президиум ҳайъати домлани тушунишни истамади. Устоз ўз фаолияти билан боғлиқ 1968 йил яна қайтарилаяпти, деб тушунди шекилли, ўринларидан туриб: “Ҳурматли Президиум ҳайъати мен бугун қалбим нидосига қарши иш тутиб, Институт директорлигини қабул қила олмайман. Чунки мен, Бешёғочдаги қушхонанинг тақаси эмасман, маъзур тутасизлар”, деб залдан чиқиб кетдилар. Ҳа, академик Яҳё Ғуломов ана шундай қатъий позицияли, ҳақ гапни тик гапириб, ноҳақ азиат чеккан алломалардан эди. Бугунги кундаги Археология институтининг аҳволини эсласам, ўшанда Яҳёхон домланинг “узокни ўйламай қабул қилинган қарор археология фанининг инқирозига олиб келади” деган сўзлари ёдимга тушади.

Мен юқорида устоз фаолияти билан боғлиқ 1968 йилни эслатдим. Кечагидай эсимда, 1967 йилда устоз уйларига юқоридан сим қоқишиб, республикада тарихий обидаларни сақлаш жамияти тузилмоқда. Эртага ана шу жамиятнинг таъсис қурултойи бўлади. Қурултойни очиб бериш домлага топширилганлигини етказдилар. Дарҳақиқат, устоз қурултойни очиш билан бирга, унинг олдига қўйилган вазифалар, бой маданий меросимизни ўрганишда уларнинг қанчалар муҳимлиги ҳақида мазмунли кириш сўзи қилдилар. Устоз бу ишга бутун вужуди билан киришиб кетди. Жамиятнинг археология секциясида зудлик билан ҳар бир вилоят бўйича археологик ёдгорликлар мажмуасини яратишни, уларни қарғалаш давомида ҳар бир обиданинг ёши ҳақида маълумот тўплаш, уларнинг маҳаллий, республика миқёси ва жаҳон миқёси даражасидаги ёдгорлик бўла олиши ва олмаслиги тўғрисида ҳам зарурий илмий маълумотлар тўплашни вазифа қилиб қўйдилар. Тарихий обидалар илмий каталогини тузиш масаласини тегишли институт ва музейларнинг илмий режаларига киритишни кўтариб чиқдилар. Устоз ҳар бир ёдгорликка алоҳида эътибор берар ва уларни қўриқлаш, хўжалик ташкилотлари томонидан бузилишига йўл бермасликни қатъий уқтирар эдилар. Аслида бу ишлар Республика тарихий обидаларини муҳофазаси қилиш жамиятининг бе-

восита вазифасига кирар эди. Тарихий обидаларни сақлаш ва кўриклаш масаласи давлат даражасига кўтарилган бир пайтда вилоятлардан пахта майдонларини кенгайтириш ва ҳосилдорликни ошириш баҳонасида кўплаб археологик ёдгорликларнинг хўжалик раҳбарлари томонидан буздириб юборилаётгани ҳақида хабарлар кела бошлади. Бундай бебошликлардан устоз қаттиқ изтироб чекарди. Айрим раҳбарлар шаънига аччиқ ҳақиқатни ёзиб, улар билан учрашишни талаб қиларди. Лекин, устознинг бу ҳаракатлари баъзи бировларга ёқмас эди.

Фарғона водийсида ўлка халқларининг яқин 2 минг йиллик тарихини ўз бағрида сақлаб келаётган нодир археологик ёдгорлик-Ахсикент шаҳар харобалари бор. У Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманида жойлашган. Ахсикент қарийб 17 аср Фарғонанинг пойтахт шаҳри бўлган. Унинг майдони ўз вақтида 400 гектарни ташкил этган. Бу ерда узоқ йиллар давомида олиб борилган археологик изланишлар натижасига қараганда, ўзбек халқининг водий билан боғлиқ қадимги ва ўрта асрлар даври тарихини Ахсикентсиз кўз ўнгимизга келтира олмаймиз. Ана шу ноёб тарих ва маданий мерос хазинаси 60-йиллар давомида атроф колхоз жамоалари томонидан ўзлаштирилиб, унинг 400 гектарли майдонидан атиги 50-60 гектар ер қолган эди. Ниҳоят, 1968 йилда унинг қолган қисмига ҳам пахта экиш учун техника қўйилди, дамба орқали сув ўтказилди.

Бу аянчли фактдан устоз қаттиқ ранжиб, аввал маҳаллий раҳбарларга, сўнг вилоят раҳбарларига хат билан мурожаат қилди.

Ўшанда Ўзбекистон Олий совети президиумининг мажлислар залида Ё. Насриддинова раислигида (бу мансабдор бир вақтнинг ўзида Республика Тарихий обидаларини сақлаш жамиятининг раиси ҳам эди) ўтган махсус мажлисда академик олимнинг ибратли “гуноҳи” учун ноҳақ айибладилар. Мажлисда масалага объектив ёндашмоқчи бўлганларга дарҳол танбеҳ берилди. Ҳали-ҳали ёдимда, ўша нохуш мажлисдан чиққанимизда, устоз “хаёт хали ҳаммасини ўз ўрнига қўяди. Лекин унғача кўп кишининг белини синдирадилар, руҳини сўндирадилар. Бари бир биз руҳий тушқунликка тушмаймиз, чунки биз ҳақ йўлдан бораёпмиз. Она заминимиз тарихи ва маданий меросига бўлган садоқатимиздан фахрланамиз. Бошимизга қандай савдолар тушмасин, бундан кейин ҳам халқимиз маданий меросини манқуртлардан ҳимоя қилишдан

қайтмаймиз”, деб мен билан хайрлашдилар. Эндиликда тарихга айланган бу курашлар мен учун ҳаёт имтиҳони бўлди. Устоз Яҳё Фуломов бошига тушган бу нохуш савдо роса 10 йилдан кейин Самарқандда, унинг қадимий шаҳар харобаси Афросиёб тақдири масаласида менинг бошимга тушди.

Самарқанд вилояти раҳбарлари Археология институти ва унинг мутахассислари билан ҳисоблашмай, лаганбардор кимсалар маслаҳати ва илмга зид хатти-ҳаракатлари ёрдамида Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятининг ноёб хазинаси, республика ҳукуматининг махсус қарори билан “Археологик кўриқхона” деб эълон қилинган, ЮНЕСКО ҳисобида турувчи Самарқанднинг қадимги маскани - Афросиёбни ҳаёлий режалар байроғи остида қурилиш майдонига айлантирмоқчи бўлдилар. Афросиёб тақдири масаласида институт раҳбарияти билан вилоят партия кўмитаси бош котиби ҳомийлигидаги режа муаллифлари ўртасида кескин кураш кетди. Улар давлат археологик кўриқхонасини (Афросиёбни) шаҳар истироҳат боғига, турли спорт ўйинлари ўтказиш майдонига айлантирмоқчи бўлдилар. Масала Самарқанд шаҳар фаолларининг махсус йиғилишларида, сўнг Самарқанд вилоят котибиятининг бюросида институт раҳбариятининг қаттиқ қаршилигига қарамай муҳокама қилиниб, режани маъқулловчи руҳда қарорлар қабул қилинди. Ниҳоят, масала муҳокамаси Республика Фанлар академияси Президиумида кўриладиган бўлди. Ҳаёлий режа муаллифи Президиум ҳайъати аъзоларини алдаш йўлидан бориб, мажлисда муҳокама қилинадиган масала лойиҳасини сохталаштиришда қўлга тушиб қолди. Шундан сўнг, Афросиёб ҳақидаги ҳаёлий режа муҳокамаси кун тартибидан олиб ташланди.

Лекин, ўша кезларда масала моҳиятига тушунган ва археолог-олимлар атрофига жипслашган соғлом кучлар Афросиёб тақдирига бефарқ бўлмадилар, гарчи бу можаролар таъсирида ушбу сатрлар муаллифи Самарқанд вилояти котибиятининг тазйиқи билан институт директори вазифасидан “ўз аризасига” биноан кетса-да, сеvimли касби – археологиядан кетмади, устоз ўғитларига фидоийларча амал қилишда давом этди.

Мен аспирантурага (1958 й.) кириш имтиҳонларини Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих ва археология институтида ўз она тилимда топширганман. Ўшанда институтга ажра-

тилган 2 та ўринга 22 та ариза тушган. Имтиҳонлардан 6 киши яхши ва аъло баҳолар билан ўтдик. Расмий имтиҳонларгача икки киши имтиҳонларни аъло баҳоларга топшириб (улар институтнинг ўз ходимлари экан), институтнинг илмий экспедицияларига кетишган экан. Биз бу факт-дан кейин хабар топдик ва директор хузурига кириб ажабланганимизда, директор вазифасини ўтовчи Яхё Ғуломов: “Сизлар ваҳимага тушманглар, масаланинг ечими топилади ва имтиҳонлардан яхши ва аъло баҳо билан ўтганларнинг барчаси аспирантурага қабул қилинади. Аммо, ўқиш Тошкентда эмас, балки Москва ва Ленинградда бўлади”, - дедилар. Ўша кезларда рус тилини жуда ёмон билганлигимдан қаттиқ ташвишландим. Имкон топиб, директорга ўз узримни очиқ айтдим. Домла эса жиддийлашиб, “агар тўлақонли археолог бўлишни истасангиз, марказда ўқишингиз керак. Чунки, ҳозирги кунда бу соҳанинг забардаст мутахассислари ўша ёқда. Мен ҳам рус устозларим ёрдамида археология сирларини билдим, фан номзоди ва фан доктори бўлдим. Сиз у ёқда биргина археология илмий мактабинигина эмас, балки рус тили муҳотида яшаб, у тилни ҳам мукамал ўрганиб қайтасиз”, деб насиҳат қилдилар. Устоз биз 6 нафар аспирантларни етаклаб, Москвага олиб кетдилар. Шундан 2 киши (мен билан Ў. Исломов) Ленинградга жойлашдик. Бизгача ҳам икки нафар ўзбек йигитлари Ленинградда устоз ёрдамида аспирантурада ўқишар экан.

Бўлажак ленинградлик устозим М.П. Грязнов билан биринчи бор учрашганимизда, у киши менинг рус тилини билмаслигимни эшитиб, биров ташвишландилар. Устоз Яхё Ғуломов тилмочлигида мен ҳар қандай қийинчиликларга ҳам бардош беришга тайёр эканлигимни, бунинг учун кундалик режа асосида тинимсиз меҳнат қилишга қаттиқ аҳд қилганлигимни эшитгач, анча тинчландилар. Икки устоз ўғитларига амал қилиб, рус тили ва археологик илмий адабиётларни институт кутубхонасида, ётоқхонамда мутолаа қилардим. М.П. Грязнов топшириқларини ўз вақтида бажаришни унутмасдим. Тезда домламнинг менга меҳри тушди. Унинг шахсий кутубхонасида ишлаш имкониятига эга бўлдим. Кечалари ҳам узоқ вақт мижджа қоқмай рус тилини мутолаа қилардим. Археологияга оид илмий асарларни авваллари русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар ёрдамида, сўнграқ эса луғатларга камроқ қараб ўқийдиган бўлдим. Домлам музейларга, театрларга, илмий мажлисларга менсиз бормайдиган бўлиб

қолдилар. Шанба ва якшанба кунлари эса “Эски Петергоф”га, домланинг дала ҳовлисига ҳордиқ чиқаришга, бироз жисмоний иш билан шуғулланишга кетардик. Менинг ҳар бир ҳаракатим имтиҳондан ўтарди. Домла турли соҳалар бўйича саволлар берар ва бир ҳафта давомида ўқиган китобларим бўйича имтиҳон қилардилар.

1959 йил май ойида Москвада бутун иттифоқ археологларининг йиллик илмий сессияси бўлди. Сессия кунлари вақт топиб, Тошкент делегациясига бош бўлиб келган устоз Яҳёхон домла биз аспирантлар иштирокида илмий раҳбарларимиз билан бир пиёла чой атрофида учрашув уюштирдилар. М.П. Грязнов менинг ҳақимда анча илиқ сўзлар айтганда Яҳёхон домла менга қараб, “баракалла Аҳмадали” дейишлари билан кўзимда севинч ёшлари пайдо бўлди, устозлар ишончи менга яна қанот бағишлади.

Устоз Яҳёхон домла ҳеч бир муболағасиз шогирдпарвар, қалби пок, буюк инсон эдилар. Аспирантурада ўқишимнинг иккинчи йили охирлашиб қолган эди. М.П. Грязнов бўлажак илмий ишимнинг мавзуси масаласида қайғура бошлади. Устозим Сибирь археологияси билан шуғулланаётганлиги сабабли, номзодлик диссертациям мавзусини Сибирь материалларидан таклиф қилмоқчи бўлди. Лекин, устоз Я.Ф. Фуломов розилигисиз бирор нарса демасдим. Дарҳол Тошкентга устоз уйларига сим қоқиб, бу гаплардан у кишини хабардор қилдим. Устоз эса, “йўқ, сизнинг номзодлик диссертациянгиз Ўзбекистон материаллари, яъни Замонбобо материаллари бўйича бўлади. Шунинг учун зудлик билан Тошкентга келиб материаллар устида ишланг,” дедилар. Дарҳақиқат, Ленинградга кетишда шу ҳақда гап бўлган эди. Аммо, менинг рус тили ва археология асосларини ўзлаштириш билан боғлиқ ташвишларим туфайли, ҳали диссертация мавзуси ҳақида ўйлаш эрта бўлса керак, деб юрардим. М.П. Грязновдан тегишли маслаҳатларни олиб, Тошкентга учиб келдим. Турар жойим йўқ. Ўқиш Ленинградда бўлса-да, Ўз ФА Тарих ва Археология институтининг аспиранти эдик. Институт ўзи жойлашган шаҳар меҳмонхонасида яшашга руҳсат бермайди. Оилам Наманганда эди. Ойлик стипендиям 68 сўм бўлиб, ёнимдан тўлаб меҳмонхонада яшашимнинг иложи йўқ. Бу ҳақда устозга ҳали оғиз ҳам очиб улгурмаган эдим, у киши мени ҳузурига чақириб, “Аҳмадали, Замонбобо ёдгорлигига тегишли материаллар (чизмалар, кундалик дафтар ва дала

хужжатларининг) барчаси менинг шахсий архивимда. Кундалик дафтарни араб алифбосида ёзганман. Улар устида менинг ёрдамимсиз ишлашингиз қийин. Боз устига, ҳовлимизда алоҳида мусофирхона бор. Ўша жой сизники. Бирор жойдан квартира қидирмай, дарҳол бизникига боринг. Келинойингизга айтиб қўйганман. У киши сиздан хабар олиб туради. Материаллар устида ишлаш жараёнида менинг назоратимда бўласиз, ишингиз унумли бўлади,” дедилар. Мен у кишиникида яқин 2 ой яшадим. Домланинг оиласи менга ўз оила аъзоларидек муносабатда бўлишди. Домла эса ҳар куни 2-3 соат вақтини менга ажратар эдилар. Баъзида кечалари узоқ ишлашга, мавзу устида суҳбатлашишга тўғри келарди. Буларни унутиб бўладими?

Археология институтининг Самарқандда ташкил этилиши муносабати билан баъзи бировлар орамизга низо солишга уринганда ҳам устознинг ҳурматини ўз жойига қўйишга интилдим. Маслаҳат сўраб, эшикдан қувсалар деразадан кирдим. Биламан, домланинг дилларини қаттиқ оғритган пайтим ҳам бўлган. Бу 1970 йилда Археология институти директорлигига домла кўнмагач, менинг рози бўлишим эди. Ўшанда домла қаттиқ қойиганлар. Агар шу устозга нисбатан “хиёнат” бўлса, ўша пайтдаги вазият директорликка рози бўлишимга мажбур этганини айтмай ўта олмайман. Акс ҳолда, Археология институти очилмай қолиши мумкин эди. Шундан сўнг раҳбариятнинг домлага нисбатан илик муносабатлари бироз сусайганига қарамай, устознинг 80 йиллигида Археология институтининг академик Яхё Ғуломов номига қўйилишига муносиб ҳисса қўшиб, енгил тортдим.

Халқимиз “устоз отангдан улуғ”, деб бежиз айтмаган. Биз устоз кўрган шогирдлар бўлганлигимиздан фахрланамиз. Устозимиз шарофати, у кишининг ҳар бир масала ечимида (у илмийми ёки ташкилий) оталарча ғамхўрлиги ва ёрдами туфайли фанда ўз ўрнимизни топдик. У кишидан олган илмий, маърифий, миллий ғоялар руҳида улғайдик, у киши орқасидан эргашиб, ўзимиз ҳам устоз бўлдик. Устоз билан экспедиция давомида бўлган суҳбатлардан бирида (бу 1963 йилда бўлган эди) “Проф. А.Ю. Якубовский шогирддан бахтини топган, чунки унинг А.М. Беленицкийдек шогирди бор. А.М. Беленицкий ўз устози кўз ўнгида улғайиб, йирик олим бўлиб етишди”, деб ҳаммамизга узоқ бокдилар. Домла оғзиларидан оҳиста чиқиб кетган бу калима

хаммамизни ўйлантириб қўйди. Қани энди, домла ҳеч бўлмаганда 80-90 ёшгача яшаганларида ўша суҳбатда бўлган 4 та шогирдларидан учтаси академик (А. Аскарлов, А. Муҳаммаджонов, Ў. Исломов), биттаси эса фан доктори, профессор (Р. Сулаймонов) бўлиб етишганини кўриб, “мен ҳам А.Ю. Якубовскийдек шогирддан бахтини топган устозман”, деган бўлармидилар.

**АКАДЕМИК ЯХЁ ҒУЛОМОВ ВА ЎЗБЕКИСТОН
АРХЕОЛОГИЯСИГА ТАБИЙ ФАН ЮТУҚЛАРИНИ
ЖОРИЙ ЭТИШ САМАРАЛАРИ**

Республикамиз фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган шундай сиймолар борки, уларнинг хизматлари вақт ўтган сари ёрқинлашаверади, улкан тоғдек улуғлашаверади. Шундай устозлар қаторига ҳеч шубҳасиз энциклопедик тарихнавис олим, республикамиз археология фанининг отахони академик Яхё Ғуломович Ғуломовни киритиш мумкин. Домламининг илмий йўналишларнинг турли соҳалари билан чуқур қизиқиб, уларнинг келажагини олдиндан кўра олишиқ қобилияти, аниқроғи башоратлари нақадар тўғри эканлиги бизнинг илмий фаолиятимиз давомида исбот топиб келмоқда. Ўзбекистондаги кўпгина археологик ютуқ ва кашфиётлар домламининг номи билан чамбарчас боғлиқдир. Улар раҳбарлигида 1957 йили археологик қазув ишлари пайтида Қадимги Фарғонанинг Кува шаҳристони харобалари қаъридан топилган будда, одам ва от ҳайкаллари, турли ҳунармандчилик қолдиқлари очилганлиги ҳаммага маълум. Шулар орасида ишланиш услублари, сифатининг юқорилиги, безакларининг ўзига хослиги билан ажралиб турувчи ажойиб ва нафис шиша, қадаҳ ва қадаҳчаларнинг, бошқа турли-туман шиша идиш, буюм ва мунчоқларнинг топилиши домламининг бу топилмаларни ўрганишга табиий фан вакиллари билан жалб этиб чуқур таҳлил этиш зарур, деган фикрга олиб келди. Бу масалани устоз Ўзбекистон Фанлар академияси вице-президенти, ўтмишимизнинг ҳақиқий жонкуяри, академик Иброҳим Мўминов, ўша вақтдаги Президиумнинг кимё-технология бўлими раҳбари, академик Собир Юнусов ва Кимё институти директори, ажойиб инсон Ёқуб Алиевлар билан муҳокама қилдилар. Натижада бу илмий изланишлар 1958 йилдан бошлаб, домламинимиз маслаҳатлари билан камининг зиммасига юкланди. Бу ишларни бажариш анча мураккаб ва серкирра бўлиб, шишага оид билим ва маълумотларни, қадимги кўлёзма ва этнографик манбаларни ўрганишни, шишасозлик соҳасида тўпланган археологик ашёларни умумлаштириш ва йиғилган намуналарни кимёвий-технологик усуллар билан тадқиқ этишни та-

лаб этарди. Мазкур изланишларни олиб боришга устозлар қадимги Русь давлати шишасозлигининг чуқур билимдони, Беларуссия Фанлар академияси академиги М.А. Безбородовни таклиф этишди. Қадимги шишасозликни ўрганиш тарих фани учун жуда зарур ва долзарб масала эди, чунки яқин-яқинларгача илмий адабиётларда Қадимги Туркистон ўлкаларида кўпгина хунармандчилик соҳалари, жумладан шишасозлик бутунлай бўлмаган ва бу тармоқ Россия забт этгандан кейингина пайдо бўлган, деган маълумотлар бор эди. Археологик топилмалар эса бундай фикрлар бутунлай асоссиз эканлигидан дарак берарди. Шу сабабдан Ўзбекистоннинг қадимги ва ўрта асрлардаги шиша топилмаларини ва уларнинг ишлаб чиқариш қолдиқларини ўрганиш ғояси домламит томонидан олға сурилган эди.

Бу соҳадаги илмий изланишлар жуда қизиқ ва қимматли натижалар берди. Ўтказилган тадқиқотлар Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон жуда қадимги ва йирик шишасозлик марказларидан бири эканлигини ҳар томонлама исботлади. Шу билан бирга бу ердаги маҳаллий шишасозлик Қадимги Шарқ цивилизация марказлари бўлиши Миср, Месопотамия, Хитой, Ҳиндистон, Рим ва бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, ўз йўли ва анъаналарига эга бўлганлиги аниқланди. Марказий Осиё худудида энг қадимги шиша тақинчоқлар бронза давридан бошлаб тарқалган бўлсада, секин-аста маҳаллий шарт-шароитлар юзага келиб, милоддан аввалги биринчи мингйилликнинг ўрталарида шишасозлик хунари пайдо бўлганлиги маълум бўлди.

Бу соҳада олиб борилган илмий изланишлар асосида жуда катта моддий ва экспериментал маълумотлар ётади. Тадқиқотларга 385 та археологик ёдгорликларда топилган шиша буюм ва ашёвий далиллар жалб этилган. Бу иш сўнгги юз йилдан ортиқроқ даврда тўпланган бронза ва илк темир давридан то сўнгги ўрта асрларгача (XV-XVII асрлар) бўлган узоқ даврни ўз ичига олган топилмалар ва шишасозликнинг илк босқичидан тортиб, сўнгги даврларигача бўлган шиша намуналарини 777 та кимёвий анализларига асосланган.

Кимёвий таҳлил натижалари Марказий Осиё шишасоз усталари кўшни давлатлар ва узоқ мамлакатлардаги технологик жараёнлар сир-асрорлари билан таниш эканлигини ҳам кўрсатиб берди. Олинган маълумотлар асосида Ўрта Осиё шишасозлигининг

Ўтмишига бағишланган учта монография ва 150 дан ортиқ илмий мақолалар ёзилди. Бу янгиликлар Халқаро шишасозлик Конгрессларининг бир неча мамлакатларда ўтказган йиғилишларида махсус ўрганилди ва АҚШ, Франция, Хитой, Япония, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда чоп этилди.

Бундай ютуқлардан руҳланган устозимиз 60-йилларнинг бошларида кимёвий-технологик усулларни қадимги ва ўрта асрлар қурилиш ашёларини, айниқса ирригация иншоотларида қўлланилган намуналарини ўрганиш ишларига бош-қош бўлдилар. Шу мақсадда Ўз ФА Тарих ва археология институтининг археология сектори қошида махсус гуруҳ ташкил этилиб, бу соҳада анча тажрибага эга бўлган техника фанлари номзоди Н.С. Гражданкина таклиф этилди. Соҳада жиддий илмий изланишлар бошлаб юборилди. Қисқа вақтда гуруҳ ходимлари лаборатория учун зарур асбоб-ускуна, археология ва мёморчилик обидаларидан намуналар тўплашга муваффақ бўлдилар. Бу ерда, айниқса боғловчи қурилиш материалларидан ташқари қазув ишлари пайтида топилган кулранг керамика идишлар технологиясини, сирли сопол идишлар юзидаги глазурилари таркиби ва хусусиятларини ўрганишда илк қадамлар қўйилди.

Ўзбекистон археологиясига табиий фан усулларини жорий этишдаги домламининг саъй-ҳаракатлари 60-йилларнинг ўрталарига келиб янги босқичга кўтарилди. Бу ишларга асосий туртки бўлган сабаб 1965 йили Афросиёб харобаси ичида Самарқанд ҳокими Вархумон саройи очилиши бўлди. Маълумки, бу саройнинг тўртта девори рангли расмлар билан безатилган бўлиб, Сўғд тилидаги хатлар ҳам битилган. Бу расмларнинг кичик қисми очила бошлаганда у ердаги рангли бўёқлар ўзгариб, нурсизланиб, бузила бошлаган. Маълум вақт очик ҳавода тургандан сўнг қуриш ва девор ичидан чиқаётган минерал тузлар таъсирида бўёқлар аста-секин тўкила бошлаган. Ўзбекистон Фанлар академияси олимлари ва ўша вақтдаги кўзга кўринган санъатшунос ва таъмирчи мутахассислар иштирокида бўлган илмий кенгашда топилган расмларни махсус таъмирлаш ва сақлаш усуллари ишлаб чиқилгунича қайтадан тупроқ остига кўмиб қўйиш таклиф этилган. Бу ишларни изчил амалга ошириш учун домламиз Яхё Ғуломов ташаббуси билан Ўз ФА Президиуми қарорига биноан Тарих ва археология институти таркибида махсус илмий марказ – лаборатория ташкил

этилди. Бу лабораторияда археология топилмаларини таъмирлаш ва кимёвий-технологик тадқиқ этишдек долзарб йўналишда илмий изланишлар олиб бориш кўзда тутилди. Лаборатория ходимлари қисқа вақт ичида жуда катта ҳажмдаги илмий-текшириш ишларини амалга оширдилар. Ташқи муҳитга чидамли бўлган полимерлар турларини аниқлашдан ташқари таъмиршунослик фанида илк бор ранг тасвирларнинг бузилишига сабаб бўлувчи зарарли тузларни кимёвий боғлаш усули яратилди ва бу асосда ишлаб чиқилган таъмирлаш усулига муаллифлик гувоҳномаси берилди. Бу усуллардан амалий фойдаланиб, Афросиёб, Кува, Мингўрик, Фаёзтепа, Болаликтепа, Ерқўргон, Зартепа, Тавка, Жартепа ва бошқа ёдгорликлардаги деворий расмлар сақлаб қолинди ва экспонат сифатида музейларга топширилди. Бу ишлар асосида иккита илмий монография, битта номзодлик диссертацияси ва 50 дан ортиқ мақолалар ёзилди ва собиқ СССР Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасининг бронза медали олинди.

Домламиз бошлаган илмий ишларнинг самарадорлиги ошганлиги натижасида 1970 йили Самарқандда янги ЎзФА Археология институтини ташкил этилди. Бу воқеа нафақат Самарқанд шаҳрида, умуман республикада ҳудудида археологик ишларнинг кенгайиб, илмий тадқиқотларнинг ривожланиб кетишига олиб келди. Натижасида кўпгина вилоятларда археологик ёдгорликларнинг кенг планографик усулда очилишига, очилган майдонларнинг тўла ва яхлит ўрганилишига ва шулар асосида обидаларни қадимги кўринишдаги уй-жойлар, кўчалар, маҳаллалар, ҳунармандчилик марказ ва қолдиқларини бус-бутун ҳолда ўрганишга имконият туғилди. Бунинг самараси ўлароқ очилган майдонлардаги иншоотларни сақлаб қолиб, очиқ ҳаводаги археологик кўриқхона – музейларга айлантириш муаммоси кўтарилди. Илмий мавзуларнинг бундай кенгайиши 1971 йилда лабораторияни ЎзФА Археология институтининг махсус «Тарихий ёдгорликларни кимёвий-технологик тадқиқ этиш ва таъмирлаш» бўлимига айлантиришга олиб келди. Бу бўлимнинг асосий вазифалари қаторига янги мавзулар қўшилди. Айниқса, лойдан ясалган хом гишт, гувалак ва гувалаксимон шаклдаги ашёлардан қурилган иншоотларни сақлаш усулларининг яратилиши асосий йўналишардан бири бўлиб қолди. Тинимсиз изланишлар об-ҳаво таъсирига ўта чидамсиз бўлган қадимги иншоотларни ўзига хос афзаллик-

ларга эга бўлган бир қатор янгича сақлаш ва қотириш усулларини яратиш имконини берди. Бу усуллар биринчи марта иншоотларга тайёр полимерлар ҳолида эмас, балки уларнинг дастлабки хом ашёлари бўлиб хизмат қилувчи суяқ мономерларни шимдириб, катализатор ёрдамида иссиқлик ва нурлар таъсирида қўлланилди. Яратилган усуллар Ўзбекистоннинг кўпгина археологик ёдгорликларида синаб кўрилди ва ижобий натижалар олинди. Улар ҳозир АҚШ олимлари томонидан ўз мамлакати ва Исроил давлати ёдгорликларида кенг қўлланилмоқда. Бу соҳадаги илмий изланишлар натижасида 4 та муаллифлик гувоҳномаси олинди, 50 дан ортиқ мақолалар чоп этилди ва иккита номзодлик диссертацияси муваффақиятли ёқланди.

Бу илмий муаммолардан ташқари бўлим кимёгарлари тарихий шаҳарларимизда салобат тўкиб турувчи бетакрор ва қимматли меъморий обидаларнинг қурилиш ва қоплама безак ҳамда сувоқ ашёларини кимёвий-технологик текширишда анчагина самарали натижаларни қўлга киритдилар. Олинган маълумотлар асосида Самарқанд ва Бухоро таъмирлаш устахоналарига зарур тавсиялар берилди.

Шундай қилиб, ҳурматли устозимиз Яҳё Ғуломовичнинг илмий даҳоси асосида юзага келган янги илмий йўналиш – Ўзбекистон археологиясига табиий фанлар усулларини жалб этишнинг илмий ва амалий самаралари ўтган 50 йилга яқин давр ичида ҳаётий тажрибада тасдиқланди. Бу ишларни ташкил этиш даврида устозимизнинг жуда кўп маслаҳатлари бизга куч-қувват бериб турганлигини қайд қилмоқ зарур. Бирга ишлаш даврида домламизнинг жуда кўп ноёб инсонийлик фазилатлари бизга ибрат бўлган. Илм пиллапояларида қанчалик улуғлашиб, юқорига кўтарилмасинлар, улардаги одамийлик, ҳалоллик, тўғрисиўзлик, ёрдамга доимо тайёрлик ҳислатлари доимо сақланиб қолди. Биз ўша даврда анча ёш илмий ходим бўлсак-да домламиз олдиларига бемалол кирар, тортинмай маслаҳатлар сўрай олар эдик. Бу ҳислатлар, айниқса археологлар дала шароитида ишлаган пайтларида яққол намоён бўларди. Ҳамма билан бирга овқатланиш, кўпчиликнинг ҳолидан хабар олиб суҳбатларга тортиш, устоз археологларнинг даладаги ишлари ҳақида қизиқарли суҳбатлар – буларнинг барчаси юксак қалб эгаси, камтарин ва улуғ инсонга хос ҳислатлар эди. Домламиз ҳаёт йўллари ва суҳбатлари биз учун бир умр улуғ ва ибратли мактаб бўлиб қолди.

**АКАДЕМИК ЯХЬЯ ГУЛЯМОВИЧ ГУЛЯМОВ
– МОЙ УЧИТЕЛЬ И НАСТАВНИК**

Будучи студентом, я был знаком с научными работами Яхьи Гулямовича Гулямова, а лично познакомился с ним, когда после окончания в 1954 году истфака САГУ по направлению археология Средней Азии (ТашГУ, ныне - Национальный университет им. Мирзо Улугбека) был направлен по распределению в сектор археологии Института истории и археологии АН Узбекистана, где был зачислен на должность лаборанта. Здесь и начал свою археологическую деятельность непосредственно под руководством Яхьи Гулямовича, который к тому времени стал директором Института истории и археологии.

Яхья Гулямович с самого начала высоко ценил меня, как первого узбека, окончившего специализированную кафедру археологии Средней Азии под руководством академика Михаила Евгеньевича Массона. В беседах со мной Яхья Гулямович неоднократно указывал на отсутствие должного количества археологов, а тем более национальных кадров, для успешного археологического, широкомасштабного изучения исторических памятников и древних городов Узбекистана. Наша республика богата памятниками, в этом Яхья Гулямов убедился на практике, когда вел археологический надзор при строительстве Большого Ферганского канала (БФК) летом 1939 года. Тогда в отряде было всего несколько археологов под руководством М.Е. Массона: Я.Г. Гулямов, Т.Г. Оболдуева, В.Д. Жуков, фотограф Е.Н. Юдицкий и несколько привлеченных сотрудников из музея и геологоуправления. Трасса канала протяженностью 265 км, объем работы большой, нагрузка на каждого неимоверная, не хватало специалистов для сбора, определения и описания материала. После окончания работ на БФК М.Е. Массон обратился в ректорат

САГУ и в 1940 году на истфаке была открыта кафедра археологии по подготовке кадров, в числе которых оказался и я.

Вскоре Яхья Гулямович перевел меня с должности лаборанта на должность младшего научного сотрудника и летом 1955 года на короткий срок направил меня в командировку для рекогносци-

рочечно-разведовательного обследования городища Кува (в письменных источниках Кубо), находящегося в одноименном районе Ферганской области. Дело в том, что надо было «срочно спасти» городище, на территории которого работал кирпичный завод, интенсивно разрушавший городище в качестве сырья для формовки кирпичей.

По приезду мной была сделана глазомерная съемка плана городища с цитаделью и впервые составлено визуальное описание топографии городища Кува. О проделанной работе мной был представлен рапорт Яхье Гулямовичу, а также опубликована статья в районной газете, в которой указывалось, что крупное средневековое городище подвергается разрушению, на что должно обратить внимание Республиканское общество охраны памятников.

Вскоре по инициативе Я.Г. Гулямова был сформирован Кувинский археологический отряд для скорейшего изучения сохранившейся части городища, в работе которого я тоже участвовал в течение нескольких лет. В 1956 году в Ташкенте состоялась 1 Всесоюзная конференция востоковедов. В связи с этим по указанию Яхьи Гулямовича, мной была организована в одном из кабинетов Института истории и археологии выставка добытого археологического материала с городища Кува. Главной целью выставки было привлечение внимания научной общественности и участников конференции тому, что в центральной части богатейшего археологического памятника Кувы местными властями построен кирпичный завод, который использует землю памятника в качестве сырья для формовки сырцовых кирпичей, обжигаемых в печах кирпичного завода.

Этот факт был грубейшим нарушением Закона «Об охране исторических памятников» и умышленным уничтожением городища. Яхья Гулямович на основе моих работ в Куве и рапорта в свою очередь написал письмо тогдашнему первому секретарю ЦК Компартии Узбекистана Мухиддинову Нуруддину Акрамовичу, который незамедлительно отреагировал на письмо и посетил городище с просьбой рассказать об истории городища. Его сопровождали все секретари обкомов (Ферганского, Наманганского, Андижанского) и министры. Это была целая свита ведущих должностных лиц Узбекистана. Я провел делегацию по всему городищу, показал раскопы и находки, сопровождая рассказом об истории

Кувы, городе, возникшем по предварительным исследованиям в середине I в. до н.э. и погибшем при монгольском нашествии, - в таком состоянии руины городища дошли до нас. Н.А. Мухиддинов обратился к сопровождавшим его лицам и пристыдил, как это могло случиться, что разрушается и уничтожается исторический памятник («Это же наша история!»), а власти не принимают соответствующих мер для ликвидации этого безобразия. Он распорядился в трехдневный срок разобрать кирпичный завод и прекратить все работы, но тут же отреагировал малограмотный директор завода, указавший, что на сооружение кирпичного завода потрачен 1 миллион рублей. Н.А. Мухиддинов поинтересовался: «А что? Эту сумму потратили из своего кармана?», на что директор ответил, что это были государственные деньги. «Так в чем же дело, государство и оплатит расходы на ликвидацию завода», - сказал Н.А. Мухиддинов и, прощаясь со мной, спросил, где еще разрушаются исторические памятники. Я указал на Мархаматский район Андижанской области, где крупное античное городище также разбирается на формовку кирпичей. «Тогда мы едем в Мархамат», - сказал он и тепло со мной попрощался. Вот так Яхья Гулямович добился охраны и сохранения городища Кува, где многие годы велись археологические работы, в которых принимали участие ведущие археологи В.Д. Жуков, В.А. Булатова. Ею в рабде Кувы был раскопан буддийский памятник раннего средневековья VII-VIII вв., опубликованный в виде монографии. Мной по раскопкам и находкам в Куве написано и опубликовано два десятка научных статей.

В 1966 году вновь было грубое нарушение Закона «Об охране исторических памятников» по линии Министерства дорог СССР. Началось строительство автодороги через территорию городища Афрасиаб в Самарканде с использованием многочисленной дорожной техники – бульдозеров, экскаваторов и самосвалов. В этой ситуации Яхья Гулямович пошел прямо на прием к Первому секретарю ЦК КП Узбекистана Шарафу Рашидову и доложил о неслыханном кощунстве и издевательствах над выдающимся памятником. По плану строительства дорог СССР городище Афрасиаб разделялось на две половины.

Вскоре выяснилось, что экскаваторы начали разрушать здание с настенными росписями, датированное VII-VIII вв., оказавшимся

дворцовым комплексом. На другом участке стали сносить дом, стены которого сохранили резной штук с богатой и разнообразной орнаментацией, включая виноградную лозу. Обо всем этом Яхья Гулямович и доложил Ш.Р. Рашидову, который просил министра дорог приехать в Самарканд для решения этого вопроса непосредственно на городище, где интенсивно работала техника доротдела. На рабочем совещании присутствовали Яхья Гулямович, Василий Афанасьевич Шишкин, Шараф Рашидов и министр, а также секретарь Самаркандского обкома. При обсуждении обстановки я находился рядом по просьбе Яхьи Гулямовича.

О значении Афрасиаба в научно-познавательном аспекте кратко изложил Яхья Гулямович. Шараф Рашидович объяснил министру, что их действия требуют судебного разбирательства, разрушая памятник, они проявляют неуважение к историческому наследию узбекского народа. Министр пытался обосновать свои действия, считая, что строящаяся дорога просто делит памятник на две половины и особого урона он в этом не видит, не такой уж это грех. Здесь я обратился к министру: «Что вы бы сказали, если такую же дорогу проложить через центр древнего Новгорода?». Он не задумываясь ответил, что это невозможно. Тогда я сказал: «А почему же здесь на Афрасиабе можно это делать?» Министр покраснел, но смолчал. Шараф Рашидович попросил его временно приостановить работы, пока вопрос не разрешится в судебном порядке. Затем все участники встречи, кроме меня, собрались в здании обкома партии Самарканда и там министр дорог СССР признал свою ошибку, что его решение провести дорогу через Афрасиаб было противозаконным, и он дал указание прекратить земляные работы и вывести всю дорожную технику. Так, благодаря действиям Я.Г. Гулямова, был спасен Афрасиаб, возраст которого, по археологическим данным, определен как 2750 лет: он ровесник Рима.

О научном значении работ на Афрасиабе можно говорить много, но я ограничусь проведенной мной работой по раскопу жилого комплекса, включавшего семь помещений, айван, коридор и небольшой дворик. Работы велись под общим руководством академика Я.Г. Гулямова и зам.начальника экспедиции кандидата исторических наук О.В. Обельченко. Интересным оказалось помещение, стены которого богато украшены резным штукатуром, а на полу

лежали остатки рухнувшего купола. Учитывая особенность данного объекта, в качестве консультанта был приглашен доктор искусствоведческих наук Л.И. Ремпель, который любезно согласился сотрудничать. Итоги археологических работ на этом объекте были опубликованы в 1971 году в монографии «Резной штук Афрасиаба» совместно с Л.И. Ремпелем. Данная работа внесена в каталоги библиотек многих зарубежных стран.

По предложению Яхьи Гулямовича я начал разрабатывать диссертационную тему по керамике Ферганы IX-XII вв. (по материалам Кувы и Ахсикента). Научным руководителем моей работы был Я.Г. Гулямов, защита состоялась в 1966 году при трех оппонентах: доктора исторических наук О.А. Сухаревой, доктора искусствоведческих наук Л.И. Ремпеля и доктора исторических наук А.Б. Султанова. Яхью Гулямовича поздравляли с успешной защитой кандидатской диссертации его первого археолога (т.е. меня), он был доволен и сразу же у него созрели планы последующих моих работ. Ему было теперь на кого положиться, он старался максимально меня использовать в археологических исследованиях памятников Узбекистана. Теперь по плану было изучение исторической топографии древних городов Бухары, Самарканда, Ахсикента.

В 1970 году был создан Бухарский археологический отряд под непосредственным руководством Я.Г. Гулямова в следующем составе сотрудников Института археологии: И. Ахраров – начальник отряда, члены экспедиции — археологи Д. Мирзаахмедов, выпускники кафедры археологии ТашГУ У. Алимов и П. Валиев. Перед нами была поставлена задача изучения многовековых культурных напластований на территории самого города Бухары и его окрестности и на основе фактического материала написание истории и истории материальной культуры одного из древнейших городов Средней Азии. Результатом важных исследований должно быть определение возраста города Бухары. В период с 1970 по 1974 гг. проводились широкомасштабные археологические исследования в Бухаре и ее окрестностях с заложением стратиграфических шурфов. В результате этого впервые в истории археологического изучения Бухары был обнаружен культурный слой, давший материал середины I тысячелетия до н.э. Сопоставительный анализ полученного материала показал, что аналогичная керамика

встречается в нижних слоях древних городов Средней Азии и сопредельных стран, относящихся к VII-V вв. до н.э. Из этого следует, что на месте Бухары уже в середине I тыс. до н.э. возникает городская центр на одном из древних протоков Зарафшана. Идентичный материал VI-V вв. до н.э. отмечен и в Канемехском районе.

В результате работ была получена стратиграфическая колонка культурных напластований для всех хронологических периодов жизни города Бухары, из чего следует четкая картина динамики развития городской культуры на протяжении более 25 веков, т.е. городу Бухаре сегодня 2500 лет. На основе добытых мною материалов совместно с Яхьей Гулямовичем был написан акт – реферат на имя секретаря ЦК Компартии Узбекистана о том, что городу Бухаре 2500 лет. Однако нашлись скептики, утверждавшие, что Бухаре не менее 3000 лет, она старше Самарканда. Им предоставляли возможность вести раскопочные работы с широким размахом. В результате ими также в самых нижних слоях Бухары извлечен материал не ранее середины I тыс. до н.э. На празднование 2500-летия Бухары не были приглашены ни один из участников исследований Бухары 1970-1974 гг., которые по существу первыми определили возраст города под руководством Я.Г. Гулямова. Когда было чествование 2500—летия городища Кува также не были приглашены участники Кувинской экспедиции, именно я определил возраст Кувы. В этом аспекте есть узбекская поговорка: «Бели оғриманнинг нон ейишини кўр».

Далее под руководством Я.Г. Гулямова я многие годы работал на городище Ахсикент, расположенном на берегу Сырдарьи в Туракурганском районе Наманганской области. Начали с того, что совместно с топографами инструментально сняли план городища, затем начали раскопки в разных частях огромного памятника. Полученные материалы из нижних культурных слоев относились к V -IV вв. до н.э., а верхние — к концу XII - началу XIII вв. Под руководством Яхьи Гулямовича и за его подписью мной опубликован ряд научных статей по истории Ахсикента.

История охраны этого памятника также связана с именем Яхьи Гулямовича. В 1970 году у подножия этого гигантского многослойного городища местные власти построили кирпичный завод и начали с одного края долбить штольни для добычи земли, из кото-

рой формовали сырцовые кирпичи, обжигали их и продавали тем, кто в них нуждался. Об этом варварском отношении к памятнику я сообщил Яхье Гулямовичу в виде рапорта и осведомил его о том, что меня забрали в милицию, где продержали три дня за то, что я нанял бульдозер и разрушил построенную колхозом дамбу для подачи воды на внутреннюю территорию городища, где устроили хлопковые поля. Вмешался третий секретарь Наманганского облисполкома, который объяснил райкому партии Туракурганского района, что колхоз не имел никакого права на такие действия и что я – ведущий научный сотрудник Академии наук, работающий на городище, абсолютно прав, и после чего меня отпустили.

Получив мой рапорт, Я.Г. Гулямов пошел на прием к Первому секретарю Компартии Узбекистана тов. Рашидову Шарафу Рашидовичу, который осенью того же года приехал с комиссией на городище, где его ждали Я.Г. Гулямов, секретарь Наманганского обкома партии, секретарь Туракурганского района, какие-то министры и, как это было на Афрасиабе, провели экстренное совещание на месте по поводу неправомочных действий местных властей, конкретно это касалось председателя колхоза «Узбекистан», который не имел никаких прав использовать территорию городища под посевы хлопчатника и строить дамбы для подачи воды на поля, а также решался вопрос о кирпичном заводе на территории городища.

Шараф Рашидович внимательно выслушал Яхью Гулямовича и меня, затем, не скрывая свою взволнованность, дал распоряжение в трех дневный срок разобрать кирпичный завод и прекратить разрушение памятника, а действия председателя колхоза обсудить на заседании райкома партии и доложить решение ему лично. Такова печальная участь нарушителей Закона «Об охране исторических памятников» нашего народа. При этом не обходилось без коррупции для получения разрешения на незаконные действия от местных властей.

Дело в том, что если местным властям необходимо было расширить площадь посева хлопчатника для увеличения плана сдачи хлопка государству или построить кирпичный завод на историческом памятнике или здание на месте снесенного тепа, городища, то они через райисполкомы и облисполкома прямо обращались за

разрешением к Председателю Верховного Совета Узбекистана в лице Насреддиновой Я.Н., которая, подчас не вникая в суть дела и без обсуждения, подписывала представленные ей бумаги. В то же время она била себя в грудь и утверждала, что полностью за науку, за сохранение и изучение прошлого наследия узбекского народа. Получалось вроде двурушничества. Поэтому Я.Г. Гулямов вынужден был написать бумагу на имя Председателя Верховного Совета Узбекистана по этому поводу, т.е. самой Я.Н. Насреддиновой. Получив письмо, Ядгар Насреддинова бурно отреагировала на то, что еще никто в ее правление не осмеливался ее критиковать и указывать на ее ошибки. Властная и себялюбивая Председатель Верховной власти быстро среагировала и созвала внеочередное заседание Верховного Совета, где, помимо постоянных делегатов, присутствовали секретари обкомов партии и третий секретарь ЦК КП Узбекистана и были приглашены ученые Академии наук Узбекистана, среди них был и я.

Первой выступила Я. Насреддинова и ее речь была направлена в адрес Я.Г. Гулямова с акцентом на то, что он выступает против политики правительства республики по развитию народного хозяйства, связанного с расширением посевных площадей хлопчатника, строительством заводов и т.д. В конце своей громкой речи с размахом рук она заявила, что знала бы, как поступить с ним, если бы Я.Г. Гулямов был партийным. На ее обращение к залу, кто хочет выступить, зал молчал. Тогда третий секретарь ЦК Компартии Узбекистана предложил предоставить слово Я.Г. Гулямову, академику АН Узбекистана. Я. Насреддинова пренебрежительно сказала: «Давайте, скажите что-нибудь в оправдание своего письма». Я.Г. Гулямов не стал оправдываться, этим он разочаровал представителей власти и выступил с научной аргументацией своего письма и повторил, что речь идет об исторических памятниках, которые нельзя разрушать и уничтожать даже ради выполнения плана сдачи хлопка государству, и не к лицу должностным лицам, которые одной рукой подписывают бумагу на разрушение памятника, а другой - указы по развитию науки и культуры, по сохранению исторических памятников. Я.Г. Гулямов как ученый остается при своем мнении в пользу исторических памятников, что их должны изучать только ученые во имя науки и не позволять директорам кирпичных заводов, председателям колхозов самоволь-

но уничтожать памятники древности, тем самым выражая свое неуважение к истории своего родного края, своего народа.

Выступление Я.Г. Гулямова привело Я. Насреддинову в бешенство, она кричала, что лишает его трибуны и не разрешает ему больше говорить. Обращение к залу ответило молчанием. Тогда из сидящих в зале взял слово главный редактор газеты «Правда Востока» и держал речь в защиту Я. Насреддиновой, подчеркнув, что неужели какой-то ученый будет указывать правительству, что делать и как поступать, в этом случае сказал он Я.Г. Гулямов не прав, такова моя позиция, и сел на место. На следующее обращение к залу слово взял доктор филологических наук, известный ученый Лазиз Каюмов, который с легкой улыбкой сказал, что как бы то ни было, а в вопросах науки, в частности, археологии, истории и искусства, мы должны прислушиваться к мнению ученых, а не хозяйственных руководителей, которые в вопросах науки не компетентны. На этом его прервал председатель собрания и лишил возможности продолжить свое выступление. С такой же легкой улыбкой Л. Каюмов пошел на свое место. Следующим слово попросил я, но Я. Насреддинова зло посмотрела на меня и сказала, что знает, ибо я был у нее на приеме, и ей известно мое мнение, поэтому не дала мне слова. Больше никто не хотел выступать, все сидели с опущенными головами. Заседание было объявлено закрытым. Я и Я. Гулямов пошли к выходу и к нам подошел третий секретарь ЦК Компартии и сказал: «Домлажон, сказали бы вы, - Ну ладно, и все было бы хорошо», на что Яхья Гулямович ответил: «Вот когда вы будете на моем месте, так и скажете» и резко пошел к двери.

На улице шел дождь, мы на трамвае доехали до гостиницы «Россия», напротив в девятиэтажном доме была однокомнатная квартира Яхьи Гулямовича, где он временно проживал после Ташкентского землетрясения. Мы молча пили чай и вдруг Яхья Гулямович обеспокоенно спросил меня, что же теперь будет, Инкилаб? Ведь однажды его в 1952 году увольняли с условием не принимать его на работу и был запрещен выезд из города. Я стал успокаивать его, что все будет хорошо, никто не посмеет ничего сделать плохого уважаемому академику, кристально честному человеку: «Обратили Вы внимание на то, что зал не поддержал Я. Насреддинову, всем было понятно, что Вы были абсолютно правы. Ей не удалось настроить присутствующих в зале против Вас, уст-

роить Вам общественную экзекуцию, унижить уважаемого ученого и с позором выставить из зала. Но получилось, как и должно быть, все наоборот. Она потерпела фиаско, авторитет Председателя Верховного Совета пошатнулся. Успокойтесь, Вы выиграли тяжбу, правда на вашей стороне. Вы же знаете высказывание нашего полководца Амира Темура «куч адолатда». Вы поступили именно так.

Вся моя творческая научная жизнь прошла рядом с Яхьей Гулямовичем, начиная с 1954 года и до его кончины. Поэтому я позволил в своих воспоминаниях воспроизвести сложную обстановку того времени, чтобы подчеркнуть, как было трудно академику Я.Г. Гулямову, директору крупного института работать честно и бороться за развитие науки, испытывая давление даже со стороны верховной власти. Я в этой борьбе был всегда рядом с ним и мне были понятны все его тревоги.

Яхья Гулямович был большой ученый с организаторскими способностями. Особенно его волновала подготовка национальных кадров в области археологии и он всеми силами и средствами старался подготовить из историков, окончивших пединституты разных городов, специалистов по всем отраслям среднеазиатской археологии. А поскольку им не хватало археологического образования, Яхья Гулямович добился того, чтобы посылать молодых историков на стажировку к ведущим ученым археологам Советского Союза в Москву, Ленинград, Новосибирск и др. (А. Аскарлов, У. Исламов, Т. Мирсаатов и др.). Благодаря его стараниям подготовленные научные кадры со временем стали ведущими специалистами по археологии Узбекистана и в настоящее время большая часть из них является академиками и докторами исторических наук. Подготовка кадров позволила на базе сектора археологии открыть Институт археологии, в этом основная заслуга Я.Г. Гулямова. В настоящее время в Институте археологии основной костяк национальных кадров составляют выпускники ТашГУ по направлению археологии Средней Азии, из их числа директором института был Р.Х. Сулейманов, а сейчас—Ш.Р. Пидаев. Почти все сотрудники ныне — кандидаты исторических наук, многие готовят к защите докторские диссертации, публикуют монографии на родном узбекском языке, работают в контакте с иностранными учеными. Сбылась мечта Я.Г. Гулямова: изучение древней истории Узбекистана набирает силу. Если бы он был жив, был бы доволен.

Яхья Гулямович был чутким человеком, заботился о здоровье археологов, требовал, чтобы в экспедициях были нормальные бытовые условия, заботился о семьях сотрудников, добивался для них жилья, помогал материально. Он был наставником не только историков и археологов, но для всех, кто стремился заниматься наукой, будь то филолог или востоковед, помогал советами в написании диссертации, монографии. Дома он был заботливым мужем и любящим отцом.

Поскольку сборник юбилейный и посвящается светлой памяти крупного ученого, исследователя и организатора больших экспедиций, доброго и отзывчивого человека, большого патриота своей страны, я хотел бы подвести итог своим воспоминаниям. О Яхье Гулямовиче можно писать много, ибо он — выдающаяся личность, я затронул лишь некоторые стороны его плодотворной жизни, свидетелем которых я был.

Хочу подчеркнуть, что Яхья Гулямович был человеком с чистым сердцем, добрым, любил жизнь и людей, с которыми работал, общался, был рядом. Он никогда никому не сделал зла, всегда старался помочь, оказать содействие. Он вел здоровый образ жизни и был примером для молодых ученых, от которых требовал глубокого изучения древней истории, серьезного отношения к археологической науке.

Яхья Гулямович знал восточные языки, сфера его интересов была огромна. Он обладал энциклопедическими знаниями в философии, филологии, истории, архитектуре, тонко чувствовал народную музыку (макомы), наизусть знал произведения многих восточных поэтов.

После ухода Яхьи Гулямовича я особенно чувствую свое одиночество, но я часто мысленно обращаюсь к нему в своих воспоминаниях. Он был и остается для меня Учителем, Наставником, заменил мне отца, помогал мне, я многому научился у него. Мне приходилось некоторое время жить в его доме, поэтому я хорошо знал его в быту, какой он был прекрасный любящий отец и муж, глава семьи. Особенно мне нравились его доброжелательность и умение красиво принимать гостей.

Я рад, что добрая память о Яхье Гулямовиче жива и его ученики, друзья в этом юбилейном сборнике смогут выразить свои глубокие чувства и отдать дань крупному узбекскому ученому и замечательному человеку.

АКАДЕМИК ЯХЁ ҒУЛОМОВ ВА ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АРХЕОЛОГИЯСИ

Ўзбекистон тарихи ва археологиясининг зукко билимдони академик Яхё Ғуломович Ғуломов биринчи ўзбек қадимшуноси сифатида меросимизни сақлаш ва мукамал ўрганишга қатъий бел боғлаган буюк олимлардан биридир. Аллома қарийб ярим асрлик илмий фаолияти даврида Қашқадарё воҳаси археологияси муаммоларига ҳам жиддий эътибор берган ва бевосита раҳнамолик қилган эди.

Я. Ғуломовнинг илмий фаолияти асосан 1933 йилдан бошланган. Айнан шу йилдан Ўзбекистоннинг тарихий ёдгорликларини сақлаш ва илмий ўрганиш Республика қўмитаси (“Узкомстарис”) да дастлаб илмий ходим, кейинчалик илмий котиб сифатида фаолият юритган. Илк бор у 1933 йилда М.Е. Массон раҳбарлигида Термиз, 1934 йилда эса Давлат Эрмидажи ва “Узкомстарис” томонидан уюштирилган Зарафшон экспедициясида иштирок этган. Олим дастлабки тадқиқот ишини Қашқадарё воҳасидаги меъморий ёдгорликларни тиклаш ва муҳофаза қилиш бўйича қисқа муддатли экспедиция уюштириб, Шахрисабз шаҳридаги Темурийлар даврида бунёд этилган меъморий ёдгорликларни ўрганиш учун ташриф буюради. Чунки, 20-30-йиллар XV аср меъморий ёдгорликлари муҳофазасига оид кўплаб тадбирлар амалга оширилганлиги билан ҳам алоҳида ажралиб туради.

1930 йилда маҳаллий хаваскор қадимшунос Т. Мирғиёсов қуйи Қашқадарёдаги ҳозирги Косон туманига қарашли Пудина қишлоғида сардоба қолдиқларини излаб топган. Кейинчалик у Термиз археология экспедицияси таркибида Қашқадарё воҳаси ярим кўчманчи ўзбекларининг ҳаёти ва турмуш тарзи бўйича ҳам этнографик изланишлар олиб борди¹. Чунки, Т. Мирғиёсовнинг энг яқин ҳамкори ва маслакдоши Яхё Ғуломов ҳисобланган.

Шахрисабз шаҳридаги меъморий ёдгорликлар XV асрдаёқ, хорижий сайёҳ ва элчилар нигоҳида бўлганлиги тарихий манбалардан маълум. Шундан келиб чиқиб, археологлар Я. Ғуломов, Т. Мирғиёсов, С.К. Кабанов, С.А. Судаков ва фотограф Н.С. Ложкин биргаликда мазкур ноёб ёдгорликларнинг аҳволи, тиклаш ва

таъмирлаш ишларини олиб боришга қайси ёдгорликлар мухтож эканлигига аниқлик киритишган.

Я. Фуломов бошчилигидаги қадимшунослар томонидан, айниқса Шахрисабз шаҳридаги Ҳазрати Имом, Кўкғумбаз, Гумбази Сайидон каби йирик меъморий ёдгорликларни текширишга ва тиклашга доир ишлар олиб борилган. Бу борада фотограф И. Завалин томонидан юзлаб суратлар туширилиб, Узкомстарисга тақдим этилган.² Я. Фуломов фикрича, Шахрисабздаги Ҳазрати Имом мақбарасидан шарқда даставвал “Жаҳонгир даҳмаси” деб белги-ланган сағана жойлашган. Доруссиётнинг шарқий ўқида жойлашган сағана шахзода Жаҳонгирники, Тарағай мақбараси эса Дорут-тиловат мадрасасида жойлашган³.

Я. Фуломов Ўзбекистоннинг қадимги даврига оид ёдгорликларни ўрганишга (тош, энеолит ва жез даврлари) айниқса катта ҳисса қўшган. Олим Зарафшон воҳасида дастлабки деҳқончилик манзилгоҳларининг вужудга келиши ва ривожланишини ўрганиш, Муборакнинг Бухоро вилояти билан чегарадош ҳудудидаги тош ва жез даврига тааллуқли ёдгорликларни аниқлаш учун Қашқадарёнинг қуриб қолган қадимги ўзанида кидирув ишлари олиб борган. Чунки 1963 йилдан Аму-Бухоро канали қурилиши бошланади ва Қарши чўлининг шимоли-ғарбий қисмида тадқиқот ишлари бошлаб юборилади. Қашқадарёнинг гидрографиясини махсус ўрганиш, энеолит ва жез даврига тааллуқли ёдгорликларни излаб топиш ўзининг самарасини берди.⁴

Археологик тадқиқотлар жараёнида топилган моддий ашёлар ва қуриб қолган қадимий ўзандан маълум бўлдики, Қашқадарё XIII асргача Зарафшон дарёсига қуйилган. Ўз навбатида эса Зарафшон дарёси Амударёга қуйилган⁵.

1963 йилда Я. Фуломов раҳбарлигидаги Моҳандарё археологик отряди (А. Аскарлов, А. Муҳаммаджонов, Р.Х. Сулаймонов, Э. Дадабоев ва бошқалар) Қашқадарёнинг қадимги қуруқ ўзани бўйлаб текширишлар ўтказди. Натижада, унинг Зарафшонга томон оққан излари ва қуйилган жойи ҳамда сув оққан даврлари аниқланди. Қуйи Қашқадарёдаги Хўжамуборак, Сарик, Ших ва Кўхнашаҳар қишлоқларигача зўрға етиб келадиган Қашқадарё оқими бир неча минг йиллар муқаддам кучли оқим билан шимоли-ғарбга томон давом этган. Бу кейинчалик Я. Фуломовнинг шогирдларидан бири, академик А.Р. Муҳаммаджонов томонидан олиб борилган

тадқиқот ишларида ҳам ўзининг аниқ исботини топди⁶.

Қашқадарё воҳасидаги иккинчи жаҳон урушидан кейин, 50-60-йилларда, айниқса 70-йиллар бошларида кенг қамровли, археологик изланишларнинг ҳам илк маслаҳатчиси академик Я. Ғуломов ҳисобланган. Олимнинг шогирди И. Ахроров билан биргаликда Яқкабоғ туманидаги даҳмалар бўйича изланишлари натижаси ҳам матбуотда эълон қилинди⁷.

1999 йил баҳорида Қарши шаҳри тарихига бағишланган халқаро илмий анжуман ўтказилиб, Я. Ғуломовнинг шогирдлари – қадимшунос олимлар ҳам фаол қатнашдилар. Бу йирик анжуман Қарши шаҳри ёшини аниқлашда муҳим босқич бўлиб хизмат қилди. 2002 йилда Шаҳрисабзнинг 2700 йиллигига, 2006 йилда эса Қарши шаҳрининг 2700 йиллигига ва Соҳибқирон Амир Темури таваллудининг 670 йиллигига бағишлаб, вилоятда академик Я. Ғуломов номидаги Республика илмий семинарининг анжуманлари муваффақиятли ўтказилди. Шунингдек, 2006 йил 27 октябрда Қарши шаҳрининг 2700 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференция уюштирилди⁸. Буларнинг бари академик Я. Ғуломов орзулари рўёбга чиққанлигининг яққол исботидир.

Академик Я. Ғуломовни жаҳон илм-фан намоёндалари ҳам тан олишган эди. Масалан, дунёга машҳур россиялик олим (Санкт-Петербургда), академик Б.Б. Пиотровский қуйидагича ёзади: “Яҳё Ғуломовнинг Ўрта Осиё хўжалик ҳаётининг асоси ҳисобланган суғориш соҳасидаги тадқиқотлари ҳақиқатан ҳам ниҳоятда буюқдир”⁹.

Ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталарида азим Тошкент шаҳрининг Гоголь (ҳозирги академик Я. Ғуломов) номидаги кўчасида жойлашган Ўз ФА Президиуми биносидagi Тарих институтига илмий тадқиқот ишлари юзасидан ҳурматли устозимиз Карим Шониёзов хузурига борганимда академик Яҳё Ғуломовни яқиндан кўришга муяссар бўлганман. Алломанинг К. Шониёзов ва бошқа етакчи илмий ходимлар ҳамда аспирантлар билан мулоқотларини тинглаб, у кишининг ниҳоятда оддийлиги, камтарлиги ва билимдонлигининг гувоҳи бўлганман. Я. Ғуломов ўз навбатида маҳаллий этнограф – элшунослардан ҳам ўзининг самимий маслаҳатларини аямас эди¹⁰.

Академик Я. Ғуломов ўз касбини чиндилдан севган етук тадқиқотчиларнинг биргаликда қилган меҳнати нақадар самарали бўлишини, дўстона жамоада ишлаш эса устоз учун ҳам, шогирд

учун ҳам чинакам бахт эканлигини уқтирган: “Дўстлик ва ҳамкорликда фазилат катта, ҳар бир ишни бажаришда у улуғ кучдир; бизнинг мамлакатамизда фидокорона меҳнат қилиш – бу Ватанни севиш демакдир”¹¹.

Мустақиллик туфайли Президентимиз Ислом Каримов раҳнамо-лигида тарих фанига маънавиятимиз асоси сифатида баҳо берилиб, уни ҳолисона ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Президентимиз 1998 йил ёзида бир гуруҳ етакчи тарихчи олимлар билан бўлган учрашувда таъкидлаганидек: “... бизда довурак, замонавий фикрлайдиган олимлар етишмайди. Мен академик Яхё Ғуломовни яхши билардим. У мустақил фикрга эга бўлган, керак бўлса энг юқори лавозим эгасига ёқмайдиган тўғри гапни айта оладиган олим эди. Ана шундай одамлар ҳаёти бизга ибрат мактаби бўлмоғи лозим”¹².

Хуллас, Ўзбекистон мозий тарихи ва қадимшунослиги фанини юксак поғонага кўтарган ўзбек қадимшунослари яловбардори академик Яхё Ғуломовнинг илм-фан оламида қолдирган буюк мероси тарихшунослигимиз саҳифаларида ўчмас ва ёрқин из бўлиб қолаверади.

Изоҳлар

1. Лунин Б.В. Узбекский археолог-краевед Турды Миргиясов // Общественные науки в Узбекистане. – 1998, - № 4-5. - С. 8-9.
2. ИНВ. А 1528/Г. Ғуломов Я.Ғ., Mirg'iyosov T., Zavalin I. 1933 yil IX-X oylarda O'zasotirkom tomonidan Termiz rayoniga yuborilgan arxeologiya ekspeditsiyasining Shahrisabzda qilgan ishlari. Ўзбекистон Республикаси маданият ва спорт ишлари вазирлиги архиви жамғармаси. – Тошкент, 1933. – Б. 1-3.
3. Гулямов Я.Г. Склеп Джахангира в г. Шахрисабзе // Известия АН УзССР. -№ 2. – Ташкент, 1949. – С. 102-103, 106.
4. Гулямов Я.Г. Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадарьи и Зарафшана // ИМКУ. Вып. 6. 1965. – С. 20-21.
5. Ўша жойда.
6. Мухаммаджанов А.Р. История орошения низовьев Зарафшана. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1973. – С. 16.
7. Гулямов Я.Г., Ахраров И. Раскопки мавзолея в Яккабаге // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1969. - № 8-9. – С. 26-29.
8. Нахшаб-Қарши жаҳон цивилизацияси тизимида. – Қарши, 2006; Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. – Тошкент-Қарши, “Фан”, 2006.
9. Мухаммаджонов А.Р. Яхё Ғуломов илмий фаолиятининг асосий йўналишлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1998 йил, 4-5 сонлар. – Б. 5-6.
10. Доцент О. Бўриевнинг шахсий архивидан.
11. Мухаммаджонов А.Р. Яхё Ғуломов. – Тошкент, “Фан”, 1986. Б. 40.
12. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: “Шарқ”, 1998. Б. 27-28

УЛКАН ҚАЛЬ ЭГАСИ

Ҳаётда шундай инсонлар яшаганки, уларнинг руҳи, сиймоси, айтган гап сўзлари ва қилган ишлари доимо барҳаётдир. Ана шундай умрбоқий инсонлардан бири устоз, буюк олим, ҳақиқий инсон Яҳё Ғуломов домладир. У киши олим, мураббий, ёшларнинг ғамхўри, катта истеъдод эгаси сифатида халқ учун, жамият учун бутун умрини фидо қилган. Олимнинг барғи кенглиги, одамларга меҳрибон ва ғамхўрлиги, оқ кўнгиллиги, камтарлиги ҳамда барчага баробар эканлиги уларни таниган ва билган барча инсонлар қалбида ўчмас из қолдирган.

Мен даставвал домлани Ленинградга аспирантурага борган биринчи йили ўша ерда учратдим. Археология бўйича аспирантурага 5 та ўзларининг шогирдларини олиб келибдилар. Мен билан биринчи марта учрашишларига қарамасдан самимий, очиқ чехра ва ширин сўзлик билан суҳбатлашдилар, менга керакли бўлган муҳим маслаҳатларни бердилар. Шундаёқ, қалбимда у кишига нисбатан илиқлик уйғонди.

Шундан сўнг тез-тез учрашдик. Ленинграддан қайтиб келганимдан сўнг мени ўз хузурларига чақиртирдилар. Манбашунос бўлганим билан табрикладилар ва илмий ишимни давом эттиришда муваффақият тиладилар. Сўнг, менинг кейинги илмий ишларим учун мавзу танлаб қўйганларини айтдилар. Бу мавзу Муҳаммад Солиҳнинг 2 томдан иборат асари “Тошкентнинг янги тарихи” (Тарих-и жадиди Тошканд) эди.

Бу асарни яхшилаб ўрганиб, таржима қилиб, илмий иш яратишни таклиф қилдилар. Мен хурсанд бўлиб, бу таклифни қабул қилдим ва ишга киришдим. Манбанинг микрофильмини тайёрлаб олдим ва таржима қилишга киришдим. Аммо, кейинчалик шарқшунослик институтидан кетишга тўғри келди. Педагогика институтига ишга ўтдим. Илмий иш қилиш учун вақтим бўлмади ва оқибатда домлага берган ваъдамнинг устидан чиқа олмадим. Улар олдида жуда ҳижолатда қолдим.

Домлани яна бир ажойиб томонлари шунда эдики, кимлиги ва қаерда ишлашдан қатъи назар барча билан бир хилда муомалада бўлар эдилар.

Ҳали тарих факультети филологиядан ажралиб чиқмасидан мен факультетда декан ўринбосари бўлиб ишлардим. Яхё Ғуломов домла археологиядан маъруза ўқигани келар эдилар. Шунда деканатга кириб, то дарс бошлангунча ҳамма билан суҳбатлашиб ўтирар ва турли масалаларда иложи борича маслаҳатлар берар эдилар.

Шундай кунлардан бирида мен уларга ўзимни қийнаб келаётган, талабалар томонидан берилиши мумкин бўлган саволни бердим: Нима сабабдан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳиндистонда тузган давлати “Мўғул империяси” деб номланади?

Домла ўйлаб туриб шундай жавоб бердилар: Маълумки, Темур шоҳ ёки хонлар авлодидан эмас. Унинг хотини (Сароймулкхоним) эса буюк Чингизхон авлодидан. Шу сабабли бўлса керак, Бобур ўз давлатини Чингизхон авлоди билан, яъни «Буюк Мўғул империяси» деб юритган. Бу жавоб талабалар олдида, ҳижолат бўлмаслигимга ёрдам берди. Кейинчалик факультетимиз ажралиб чиққач (1970 йил), домла “Ўзбекистон тарихи” кафедрасига мудир бўлдилар. Улар билан тез-тез кўришишдан жуда мамнун бўлдик.

Шундай қилиб, домла Яхё Ғуломов билан ота-боладек бўлиб қолдик. Домланинг туғилган кунлари 1 май эди. Биз факультетимиз билан ҳар йили 1 май намойишидан сўнг домлани табриклагани уйларига борар эдик. Келинойим ҳам бизни очиқ чехра ва зўр илтифот билан кутиб олар эдилар. Мен шундай ажойиб одам билан бирга ишлаганимдан, уларнинг маҳорат ва суҳбатларидан фойдаланганимдан жуда бахтиёрман. Яхши инсонлар ўзининг инсонпарварлиги, одамийлиги, меҳрибонлиги ва моҳир раҳнамолиги билан ёшу кексалар қалбидан чуқур ўрин эгаллайди. Домла ана шундай ажойиб инсон эдилар. Илоҳим жойлари жаннатда бўлсин. Охиратлари обод бўлсин. Мен учун бу улуғ зот нафақат устоз айни вақтда меҳрибон, самимий, ғамхўр, дилкаш, маслаҳатгўй ва тўғри йўлга бошловчи олим ҳамда тарбиячи ҳам эдилар.

ТАРИХЧИЛАР САРДОРИ ЭДИ

Яхё Ғуломов XX аср биринчи ярмида Ўзбекистонда етишиб чиққан биринчи ўзбек археолог олими эди. Домла 1908 йил 1 майда Тошкентда таваллуд топди. У киши саводхон, исломий таълимотдан хабардор оилада ўсиб тарбияланди. Яхёхонни 8 ёшидан “Усули жаид” (Янги усул) мактабига ўқишга бердилар. 1923 йили 7 йиллик мактабни тугатгач, эркаклар учун янги очилган ўзбекча маориф институтига ўқишга кирди, уни тугатгач 1926 йилдан бошланғич мактабда ўқитувчи бўлиб иш бошлади. 1928 йили Яхё Ғуломовни Самарқандга–республиканинг ўша вақтдаги пойтахтига ишга жўнатадилар. Ана ўша жойда бўлғуси устози, тарихчи олим Бўлат Солиев билан танишди ва ЎзССР «Совнаркоми» қошидаги илмий текшириш институтида ишлаш баробарида аспирантурада ҳам ўқиди.

1933 йилдан Яхё Ғуломовнинг илмий фаолияти бошланган. 8 йил давомида тарихий ва санъат ёдгорликларини сақлаш Республика комитети (“Узкомстарис”) да илмий ходим ҳамда илмий котиб лавозимида ишлади. Ўша йилдан, яъни 25 ёшида археология фанига қаттиқ меҳр қўйди. 1933 йилда М.Е. Массон бошлиқ Айритом экспедициясида, кейин А.Ю. Якубовский бошлиқ Зарафшон экспедициясида қатнашди. 1936 йилдан эса Хоразм археологик экспедициясида мустақил фаолият кўрсата бошлади. Адашмасам, Я. Ғуломовнинг республика фанлар академиясида меҳнат фаолияти 1940 йилдан бошланди. Илмий ходим, археология, қадимги ва ўрта аср тарихи бўлимлари мудири, институт директори ва бошқа лавозимларда фаолият юритди. Тезда йирик олим бўлиб танилди.

Яхё Ғуломов илмий хулосаларида асло шошилмасди. Янгиликни обдон ўйлаб текшириб, сўнг эълон қилишига ўзим гувоҳман. Бошқаларни ҳам шу одатга даъват қилар эди.

Шунинг учун бўлса керак, номзодлик диссертациясини 35 ёшида, докторлик диссертациясини 42 ёшида ҳимоя қилган. Бу муддат фанимизда ҳам тезкорлик бошланган ҳозирги даврда олимларни андак ўйлантириб қўйиши мумкин. Лекин иқроп бўлиш керак, 1950 йили «Хоразмнинг қадимги давридан бошлаб

ҳозирга қадар суғориш тарихи” мавзусидаги докторлик диссертациясида қилинган илмий ва назарий хулосалар, амалий таклифлар, мана салкам 60 йилдирки, ўз қимматини йўқотган эмас. Домла хулосаларини илмда ҳақиқий кашфиёт деса бўлади (Асар 1957, 1959 йиллари ўзбек ва рус тилларида нашр қилинган).

Яҳё Ғуломов ушбу асарида Ўзбекистонда суғорма деҳқончилик тарихи бўйича дастлабки илмий тадқиқот ишларни бошлаб берди ва унинг назарий асосларини ишлаб чиқди, бу муаллифга катта шуҳрат келтирди. Айнан устоз раҳбарлигида Хоразм, Қорақолпоғистон, Фарғона, Зарафшон воҳасида, Тошкент ва Бухоро, Қашқадарё, Сурхон воҳаларида суғорма деҳқончилик тарихи илк бор ўрганилди. Бу жабҳада бир неча ўнлаб илмий мутахассислар тайёрланди.

Мен домланинг археология фанига оид кашфиётлари, шунингдек тарих фани ривожига кўшган улкан ҳиссалари тўғрисида сўзлашни ўзимдан пешқадам шогирдларига қолдираман. Мен бугун устознинг айрим жабҳаларидаги хизмати-ю, олимлик, одамийлик фазилатлари ҳақида гапиргим келади. Устозда давр талаби-ю, ғоявий оқим йўналишини ўзига хос хушёрлик билан фаҳмлаб олиш қобилияти, сезгирлик ҳисси ўта кучли эди. Домла Порсо Шамсиев ва Содик Мирзаевлар томонидан аллақачон нашрга тайёрланиб қўйилган «Бобурнома»ни нашр қилдириш учун масъул муҳаррирлик вазифасини ўз бўйнига олди ва (Р. Набиев билан бирга) ўз мазмуни билан ҳамон илмий қимматини йўқотмаган таҳлилий кириш сўзи ёзиб берди, «Бобурнома»ни икки жилдда 1948 йили нашрдан чиқартирди.

1956 йили Фанлар академиясига бўлган сайловда Иброҳим Мўминов ҳақиқий аъзо, Яҳё Ғуломов мухбир аъзо бўлиб сайлангач, икки дўст (бири вице-президент, бири тарих институти директори) Сталин ўлимидан сўнг сиёсат оламида бошланган илиқликдан фойдаланиб, республика раҳбарияти олдига унутилаёзган Бобурнинг 475 йиллик юбилейини нишонлаш масаласини қўйдилар. Эътироф этиш керак, бу олимларнинг ўзига хос дадиллиги эди. 1958 йили 18-20 апрель кунлари шу юбилейга бағишлаб, Андижонда академиянинг кўчма илмий сессияси ўтказилиши Яҳё Ғуломов билан И. Мўминовнинг шижоати ва шахсий хизматидир. Сессияга Тошкентдан атоқли академиклар ва 20 га яқин таниқли олимлар ташриф буюргани ҳамон ёдимда. Бу илмий анжуман бо-

буршунослик тарихида ўзига хос ўчмас из қолдирди.

Мен юқорида домламиз илмий хулосаларини шошилмасдан, обдон текшириб, сўнг эълон қилиши ҳақида айтдим. Биласиз, ёш тадқиқотчилар андак шошқалок бўлади. Бундан бир вақтлар каминана ҳам ноли эмасди. Битта мисол, Фарғона водийси жануби-шарқий районларининг суғорилиш тарихига бағишланган илмий ишим тугалланиб, 1964 йили ҳимояга чиқмоқда эдим. Домла Бобур давридаги машхур Қубо (Қува) кора суви ҳақидаги хулосаларимга шубҳа билдириб, “қайта ўрганасиз” деди, иш ҳимояга қўйилмади. Келаси, 1965 йил ёзида домла Қувага махсус экспедиция уюштириб, масалани ўрганишда шахсан ўзи қатнашди. Диссертация ҳимояси бир йилдан сўнг - 1965 йили сентябрда ўтказилди. Димланиб қолган эътирозимни домла фаҳмлаб, шундай дегани ҳамон ёдимда: «Сайфиддин, турмушдаги хатони қайта тузатса бўлади. Аммо илмдаги янглиш хулоса бир кун келиб бошга тўқмоқ бўлади, илмий ишда асло шошилманг».

Устознинг бу ўгити каминага умрбод йўлчи юлдуз бўлиб қолди. Мен шу ёшгача қилган илмий ишларим хулосасини тезроқ айтишга, тезроқ мақола, рисола ёзиб, “ном чиқаришга” ўрганмадим ва боисини устозимнинг ўша берган ўгитидан деб биламан. Худога шукр ёшим 80 дан ошди, аммо шу дамгача эълон қилинган илмий ишларим мазмунидан фақат миннатдорлик эшитаман. Ана устозлик, ана шогирд тақдирига меҳрибонлик. Бу миннатдорликни мен устозим хотирасига бағишлайман.

Яҳё Ғуломов кўп қиррали билим соҳиби эди. У Ўрта Осиё республикаларида тарих ва археология соҳасида қилинган кашфиётлардан, янгиликлардан доимо хабардор, шу билан бирга қилинажак ишларни ҳам ўзига хос интуиция-сезгирлик билан англаб-фаҳмлаб олар ва тўғри хулосалар чиқариб, қимматли маслаҳатлар берар эди. Ёдимда бор, 1963 йили институтнинг бўлим бошлиғи сифатида ўрта асрларда Моварауннаҳрга келган араб сайёҳ олимлари Истахрий, Максудий асарларини ўзбек тилига таржима қилдириш масаласини кўтарди. Машхур драматург Хуршид Шарофиддиновнинг қартайиб қолган акасини соатбай ишга таклиф қилиб, араб тилидан таржима қилдиришга киришилди. Маълум қисмлари таржима қилинди. Афсуски, домлага боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, иш поёнига етмаган, таржималар қўлёзма хатда қолиб кетган (Тарих институти архивида сақланаётган бўлса ке-

рак).

Домла багрикенг инсон эди. Унинг “Парашютная” кўчасидаги ҳовлисида доимо тарихчилар, археологлар, шогирдлар тез-тез бўлиб туришар, устоз улардан маслаҳатини дариг тутмас эди. Ҳар қандай суҳбатдошининг мақсадини ярим гапиданок фаҳмлаб оладиган қобилиятга эга эди.

Устоз йирик олим бўлиш билан бирга қаерга борса эскича билладиган қарияларни излаб, улар билан зерикмасдан суҳбатлашар эди. Эсимда, 1964 йили август ойида Токио университети профессори, қадимшунос Каясанни Андижонга — «Мингтепа» ёдгорлигига олиб келганида кечқурун колхоз боғидаги суҳбатга эски миробларни таклиф қилдирди, улар билан кўп суҳбатлашди. Меҳмонни Андижондан Тошкентга кузатганимиздан сўнг, “эски чопон” бўлса ҳам асли билағон кишилар билан суҳбатлашиш иштиёқини билдирди. Домланинг мана шу фазилати Андижонда форс тили билағони, нозиктабиатли, аммо касби чойхоначи Саидхон Шаҳобиддинов деган киши билан танишиб қолишига сабаб бўлди. Академик билан чойхоначининг кечки пайтдаги суҳбатида бўлсангиз эди. Суҳбат мавзуи фақат Бедил - у Навоий, Хофиз-у Хайём ижодига ёки сўнгги Қўқон хонлари тарихига бағишланар эди.

Суҳбатдаги бир эпизод ҳамон ёдимдан чиқмайди. Тунги соат 12 лар, чамаси эди, домла “закази”га кўра, фамил—қора чой дамлаб кириб, Умар Хайём рубоийларининг Ислом Шомухаммедов таржимаси ҳақида қизгин мунозара устидан чиқиб қолдим. Суҳбат тафсилоти ҳозир ёдимда йўқ, аммо ўша кунги суҳбат тунги соат 2 ларгача давом этганини эслайман. Ана сизга академик билан чойхоначининг муносабати.

Ҳа, домла форс тилини ҳам яхши билар, мумтоз шеърятимизнинг ҳам мухлиси, ҳам билағони эди. Мана бу ҳодиса ҳам диққатга сазовордир. Профессор Ш. Шомуродов Эронга бориб келгач (Фирдавсий номли ҳалқаро мукофотга сазовор бўлган эди), домлага Умар Хайёмнинг Техронда нашр қилинган миниатюралари, форс тилидаги рубоийлар тўпламини тортиқ қилди. Китобга: «Хайём бобида ҳам устозимиз Яхё Ғуломовга эҳтиром ила Ш. Шомухаммедов» деб дастхат ёзилган эди.

Домла кўпчиликка қимматли маслаҳатлари билан ҳам ёрдам берганига, илмий йўналишлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб, уларни қутилмаганда янги ва маъқул ўзанга буриб

юборганига ўзим бир неча бор гувоҳ бўлганман.

Яҳё Ғуломов тарихий ва маданият ёдгорликларини асраш ишида ҳам энг жонкуяр ва фидоий инсонлардан эди. Умрининг охиригача республика жамиятининг энг фаол ташкилотчиларидан бири бўлиб қолди. Бирон—бир ёдгорлик бузилганлигини эшитса, гўё олим танаси жароҳатлангандек безовта бўлар эди. Бир воқеани ҳамон шогирдлари ва мухлислари унутмайди. Фарғона водийсидаги қадимий Аҳси шаҳар вайронаси бузилаётганини эшитиб, ёдгорликларни сақлаш республика жамияти раисига (Бир вақтнинг ўзида Олий Совет Президиумининг ҳам раиси) ёзма баёнот билан кирган эди. Аммо домланинг тарихга бўлган бу фидоийлиги раисага маъқул тушмаган, кўпол муомала қилган. Унинг устозга бўлган муносабатида совуқлик оралаб қолган эди. Устоз умумий ишимиз деб, шахсий обрў-эътиборини ҳам қурбон қилишгача бориб етадиган инсон эканини илмий ва расмий доираларда гап-сўзларга сабаб бўлди.

Академик Яҳё Ғуломов том маънода улуғ аллома, Ўзбекистон археологларининг отаси, тарихчиларнинг сардори эди. Ўрта Осиё минтақасида ягона археология илмий текшириш институтининг ташкил этилиши ҳам домланинг бевосита хизматларидандир. Домла шогирдларига меҳрибон устоз эди. Аммо буни асло билдирмас эди. У кишининг илмий раҳбарлигида кўплаб фан докторлари, фан номзодлари тайёрланди. Бир кун умрининг охирларидаги суҳбатларидан бирида устоз шундай деган эдилар: “Олимнинг шогирдлари гўё экилган дарахтлардир. Бу дарахтлар соя берса ҳам, мева берса ҳам ундан халқ наф кўради. Боғбоннинг бахти мана шунда”.

Ҳа, дарҳақиқат шундай. Олим етказган шогирдлари ва неvara шогирдлари эндиликда мустақилликка эришган Ўзбекистонимизнинг деярли барча вилоятларида хизмат қилмоқдалар. Шогирдларидан Аҳмадали Аскарлов, Абдулаҳад Муҳаммаджонов, Ўткир Исомов, Юрий Бураковлар эндиликда устоз ўрнини босган академиклардир. Камина эса, устознинг Фарғона томонга уюштирилган илмий сафарларида доимо бирга бўлар эдим. Домланинг сафарига ёки хонадонига ўтказилган суҳбатларда гоҳо ҳазиломуз, аммо тагдор иборалари, саволларга шошилмасдан, ўйлаиб берган иборали ва асосли жавоблари онгимга муҳрланиб қолган. Ҳалол, пок виждонли инсон экани Президентимиз томонидан эътироф

қилинган академик, хизмат кўрсатган фан арбоби Яхё Ғуломовга яратган умр берганида бу йил 100 ёшга тўлар эдилар. Афсуски, домла нисбатан ёш кетдилар. Аммо, биз шогирдлари шундан мамнунмизки, устоз ўз ҳаётида мамлакатимиз тарих фани ривожига, археология фани тараққиётига улкан ҳисса қўшиб улгурди. Шогирдлари эса, устози берган ўғитларини унутмасдан хизмат қилмоқдалар.

ОЗОДЛИК ОРЗУСИДА ДУНЁДАН КЎЗ ЮМГАН ОЛИМ, УСТОЗ ВА МУРАББИЙ

Яхё Ғулом 1908 йилда Тошкентда дунёга келди. 1917-1923 йилларда бошланғич мактабни битириб, Тошкентдаги эрлар билим юртида ўқийди. 1927 йилдан Самарқанддаги Ўзбек Давлат педагогика академияси ижтимоий ва иқтисодий бўлимида таҳсил ола бошлади. У бу даргоҳда тарих фани бўйича биринчи ўзбек профессори Бўлат Солиев ва бошқа таниқли олимлардан таълим олиш билан бир пайтда ўз устида қаттиқ ишлаб, билим ва тажрибасини узлуксиз ошириб борди. Айни чоғда Яхё Ғулом археология фанига қизиқиб, Самарқандда олиб борилаётган археология - қазув ишларида қатнашиб турди. Маҳаллий нодир қўлёмаларни тўплаш ва ўрганиш билан шуғулланди. “1929 йили мен ҳали талаба эдим, — деб хотирларди ўша дамларни Яхё Ғулом, - профессор Б. Солиев, В. Вяткин ҳамда А. Фитрат ўзаро маслаҳатлашиб, институтда “Ўрта Осиё тарихи ва адабиёти” кабинети очиб, шунга мени ассистент қилиб та-йинлашди. Кабинетга жуда кўп қўлёзма китобларни тўпладик”. Демак, Яхё Ғулом машхур Абдурауф Фитратдан ҳам таълим олган.

Яхё Ғулом 1929-1931 йиллар мобайнида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети қошидаги илмий-тадқиқот институтининг аспирантурасида ўқиди. 1931-1932 йилларда Тошкент педагогика билим юртида дарс берди. Шундан кейин у 1933-1940 йилларда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва илмий ўрганиш республика комитетида илмий ходим, сўнгра илмий котиб лавозимида хизмат қилди.

Яхё Ғулом Сурхондарё ва Зарафшон археология экспедицияларида қатнашиб, қадимги давр тарихини ўрганди. Бу борада 1936-1937 йилларда Яхё Ғуломнинг Хоразмдаги археология экспедицияларида юритган ишлари катта аҳамият касб этади. Яхё Ғуломнинг археология соҳасидаги ютуқларидан бири шундан иборат эдики, у ўрта аср қўлёзма манбалари асосида фанга номаълум бўлган айрим қадимий шаҳарларнинг қаердалигини ва номи белгилаб берди. У ўша вақтлардаги археологлар орасида қўлёзма манбаларни яхши билган олим эди.

Забардаст олимнинг илмий фаолияти вақт ўтиши билан ривожланиб бораверади. 1940-1943 йилларда у СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Тарих, тил ва адабиёт институти қошидаги археология бўлимига раҳбарлик қилди. 1943 йилда эса “Хива ва унинг обидалари” мавзuida тарих фанлари номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Шундай қилиб, Яхё Ғулом сиймосида ўзбеклардан биринчи мартаба археолог олим этишиб чиққан эди.

Яхё Ғулом 1943-1977 йилларда, яъни умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг “Қадимги ва ўрта аср тарихи” бўлимига бошчилик қилди. 1956 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1966 йилда академиги этиб сайланди. 1956-1959 йилларда Тарих ва археология институти директори лавозимида ишлади.

Академик Яхё аканинг кўп қиррали ва самарали фаолиятини қуйидаги тарзда ифодлаш мумкин.

Биринчидан, у “устаси фаранг” археолог сифатида ниҳоят кўп катта илмий кашфиётларнинг муаллифидир. Олим бошчилигида ва бевосита иштирокида Ўзбекистоннинг ибтидоий давр тарихи бўйича махсус археологик экспедициялар ташкил этилди. Масалан, Фарғона водийси, Зарафшон, Қашқадарё ва Тошкент воҳаларида олиб борилган археологик қазув ишлари шулар жумласидандир. Натижада неолит, энеолит ва бронза даврларига оид қимматли илмий ишлар нашр этилди. Бу деярли ўрганилмаган ибтидоий жамият тарихини чуқур ва атрофлича ёритишда муҳим ўрин эгаллади.

Яхё Ғулом Ахсикент, Қува, Афросиёб, Хива ва бошқа қадимий шаҳарларнинг тарихини ўрганиш ҳамда оммалаштиришга улкан ҳисса қўшди. У туфайли асрлар мобайнида ер қаърида кўмилиб ётган шаҳарлар ва тарихий обидаларга бамисоли жон кирди. Олим нафақат институтда, балки ўз хонадонида ҳам ҳамиша археология дарди билан яшарди. Унинг уйи ҳам бамисоли археология омбори ҳисобланиб, экспедицияга нимаики зарур бўлса, барчаси сақланарди. Айни пайтда унинг хонадонида археолог ва тарихчилар тўпланишиб, илмий суҳбат ва мунозаралар ўтказиши одат тусига айланиб қолганди. Яхё Ғулом ниҳоятда кўнгли тоза ва меҳмондўст бўлганлиги учун уйдан одам аримас эди. Ҳатто, бошқа шаҳарлардан келган шогирдларини оиласи билан хонадо-

нига жойлаштириб, таъминлаб турарди.

Маълумки, Туркистоннинг табиий шароитига кўра сунъий суғориш ҳаёт-мамотни ҳал этувчи муҳим омиллардан ҳисобланган. Унинг ҳолатига қараб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўсиш даражаси белгиланган. Шу боис Яхё Ғулом сунъий суғоришнинг юзага келиши, ривожланиш жараёни ва аҳамиятини ўрганишга алоҳида аҳамият берди. У бу ниҳоятда мураккаб масалани ҳал этишни Хоразм воҳасидан бошлади. Бу бежиз эмасди, албатта. Зеро, бундан 2700 йил муқаддам ҳудудимиздаги илк давлат уюшмаси Хоразмда ташкил топган эди. Олим бу ерда бир неча йиллар мобайнида археологик тадқиқотларда фаол қатнашиб, ўз олдига қўйган вазифани тўла адо этди. Унинг сувсиз чўлда ва жазирама офтобда ўтказган кунлари, машаққатли меҳнати ва заҳматлари ўз касбига фидоийлик намунаси эди. У бамисоли “игна билан кудук қазиб”, ер остига яширинган саройларни, турар жойларни, ҳарбий истехкомларни, меҳнат қурулларни, уй-рўзғор буюмлари, сунъий суғориш изларини ва бошқа тарихий обидаларни топди. Уларни илмий асарларида баён этди. Бу борада унинг ўзбек ва рус тилларида нашр этилган “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” (1957-1959) номли йирик асари бекиёс аҳамиятга эгадир. Мазкур асар шу даражада юқори илмий савияда ёзилганки, орадан йиллар ўтса-да, унга тенг келадиган бошқа асар яратилганича йўқ. Асарнинг афзалликларидан бири шундан иборатки, муаллиф археология ёдгорликларини юнон, араб, форс ва бошқа манбалардаги маълумотларни жалб қилган ҳолда таърифлаган.

Асарда Хоразм воҳасида энг қадимий даврлардан то асримизнинг 30-йилларигача бўлган вақт ичида сунъий суғоришнинг пайдо бўлиши, ривожини, инқирозга учраши, унинг сабаблари батафсил ёритилган. Асар кейинги йилларда сунъий суғориш тарихи бўйича чоп этилган ишларнинг назарий асослари сифатида ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. 1950 йилда Яхё Ғулом мазкур тадқиқот бўйича Москвада докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Олимнинг Ўзбекистоннинг бошқа жойларидаги сунъий суғориш тарихига оид ҳам ишлари мавжуд. Умуман айтганда, Яхё Ғулом Ўзбекистон археология фанини шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллади.

Яхё Ғулом нафақат археолог, балки моҳир тарихчи сифатида

ҳам ном чиқарган эди. У Ўзбекистонда биринчи бўлиб, урушдан кейинги 40-70-йилларда нашр этилган кўп жилдли “Ўзбекистон тарихи”га бағишланган йирик асарларни тайёрлашга муаллиф, муҳаррир ва ҳайъат аъзоси сифатида катта хизмат қилди. Унинг ташаббуси билан 1958 йилда бир жилдлик “Ўзбекистон тарихи” илк бор ўзбек тилида нашр этилди. Бу асардаги қадимги ва ўрта аср тарихига оид боблар олимнинг қаламига мансубдир. Шунингдек, у 1974 йилда чоп этилган бир жилдлик “Ўзбекистон тарихи”нинг муаллифларидан биридир.

Яҳё Ғулومнинг Самарқанд, Бухоро, Жиззах ва Хоразм каби шаҳарлар тарихига бағишланган ишлари ҳам диққатга сазовордир. Унинг Ўзбекистон тарихининг бошқа муҳим масалаларига бағишланган ишлари ҳам ҳали-ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Олимнинг масъул муҳаррирлиги остида қатор илмий асарлар дунё юзини кўрди. У шахсан менинг “Ўрта Осиё ва Сибирь”, “Ўрта Осиё ва Волга бўйлари”, “Ўрта Осиё ва Урал бўйлари” ва “Ўзбеки Сибир” сингари асарларимнинг масъул муҳаррири сифатида катта ёрдам берди. Камина ҳам Яҳё Ғулумнинг бой билимидан, меҳрибонлиги ва дўстона муносабатидан ҳамиша баҳраманд бўлганман. Кўп йиллар мобайнида у киши билан ёнма-ён бирга ишладик ва мустаҳкам дўстона муносабатда бўлдик.

Олим Тошкент Давлат педагогика институтида ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам ишлаб, кўплаб тарихчи мутахассисларни тайёрлашда фаол қатнашди. Яҳё Ғулум тарих ва археология институтларининг асосчиларидан бири эди.

Яҳё Ғулумнинг ҳаёти силлиқ ва бир текис ўтмади. Авваламбор, у отиб ташланган «халқ душмани»нинг укаси сифатида қора рўйхатга тушган эди. Бундан ташқари, у археология объектларини бузиш ҳисобига экин майдонларини, хусусан, пахтачиликни кенгайтиришга ошқора қарши чиқиб, бир неча бор партия ва совет раҳбарлари билан тўқнашди. Ҳатто, Яҳё Ғулумнинг бундай адолатли ва ўта фойдали кураши республика бўйича уюштирилган бир нуфузли йиғилишда каттиқ қораланди. Уни матбуотда фельетон қилишга даъват этган кишилар топилди. Мазкур йиғилишда олимга қарши очикдан-очик ҳужум уюштирилди. Бунинг устига Тошкентда асос солинган Археология институтининг Самарқандга кўчирилиши муносабати билан 40 йилдан ортиқ давр мобайнида тайёрланган 48 та археологларнинг турли жойларга

тўзиб кетиши, бу тадбир натижасида айрим археологлар ҳаттоки ўз касбини ўзгартириб, бошқа соҳаларга кетишга мажбур бўлишлари археология фанининг жонкуяри Яхё Фуломнинг саломатлигига катта зарба берди. Мен шахсан ўзим кўп йиллар мобайнида қийинчилик билан етиштирилган археологларнинг тутдек тўкиб юборилиши устозни нақадар қаттиқ ларзага солганига гувоҳ бўлган эдим.

Яхё Фулом ўта миллатпарвар ва ватанпарвар одам эди. У ўз олдига миллий археология фанини ривожлантириш, ўзбек халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини жаҳон узра таратишни мақсад қилиб қўйган эди. У бу олий мақсадга эришиш учун куч-қувватини аямай сарфлади. Яхё Фулом Ўзбекистонда археология бўйича миллий кадрлар тайёрлаб, алоҳида археология институтини ташкил этишга катта хизмат қилди. Аммо Яхё Фулом миллатпарварлиги ва адолатпарварлиги ҳамиша ҳукумат томонидан қаршилик ва тўсқинликларга учраб, унинг руҳан азобланишига сабаб бўлди. Яхё Фулом билан яқин сирдош бўлганлигимиз сабабли унинг ана шундай пайтларда “Бу золимларнинг зулмидан қачон қутуламиз?!” деган хитоблари ҳали ҳам қулоғим остидан кетмайди. Машҳур ва забардаст олим, устоз ва мураббий Яхё Фулом ҳамиша озодлик ва мустақиллик орзуси билан яшади. Бироқ минг афсуски, бу юксак орзуга етолмай, оламдан ўтди.

Илм-фан ва миллат тараққиёти учун хизмат қилган Яхё Фулом хотираси тарих саҳифаларида, шогирдлар ва халқ қалбида умрбод сақланиб қолди.

ЎЗБЕКИСТОН ИБТИДОЙ АРХЕОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШДА ЯХЁ ҒУЛОМОВНИНГ РОЛИ

Ўзбек археологиясининг отаси, жонкуяр муаллим, буюк қомусий олим Яхё Ғуломов ўзининг археологик илмий тадқиқот ишларини Хоразмдан бошлаган. Бу воҳанинг бетакрор обидалари ўзининг жозибадорлиги, турли-туманлиги ва умумжаҳон аҳамиятига моликлиги билан домлани бутунлай сеҳрлаб қўйган эди. Аммо бу ёдгорликлар нафақат сон жиҳатдан, балки хронологик жиҳатдан ҳам жуда кенг қамровли эди. 1936 йили Я.Ғ. Ғуломов, Р. Набиев ва Т. Мирғиёсов билан Хоразм воҳасида Пилқалъа, Норинжон, Гулдурсун, Тешиққалъа, Қумқалъа ва бошқаларнинг қайси даврга оидлигини аниқлаб чиқишган. Воҳада ибтидоий даврдан то сўнгги ўрта асрларгача бўлган давр ёдгорликлари қазиб ўрганилиши зарур эди. Лекин, Хоразмда улкан археологик ишлар бошлаш учун кучлар етишмас эди. Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларида меҳнат қилаётган қатор етакчи олимлар Ўзбекистон археологияси билан шуғулланиш иштиёқида эдилар. Хоразмда С.П. Толстов бошлиқ бир гуруҳ археологлар 1937 йилдан иш бошлади¹. Я.Ғ. Ғуломов ушбу гуруҳнинг раҳбарларидан бири эди. Шунинг учун Я.Ғ. Ғуломов Хоразмнинг, қолаверса, бутун Ўзбекистоннинг узоқ ва бой ўтмиши ҳамда тарихий ёдгорликларини жаҳонга танита олди. С.П. Толстов бошлиқ экспедициянинг муваффақиятларига Толстов билан бир қаторда Я.Ғ. Ғуломовнинг муваффақиятлари деб қарамоқ керак.

Ўша 1937 йилдаёқ, бронза даврига оид чўл зонаси қабилаларининг Ўрта Осиёда биринчи ёдгорлиги Хоразмда топилди. Оқчадарё зонасидаги бу ёдгорликлар фанда Тозабоғёб маданияти номи билан машхурдир². Кейинчалик 30-40-йилларда Тозабоғёб маданияти материалларига ўхшаш бронза даври маконлари ва қабристонлари қуйи Зарафшон ва қуйи Қашқадарё хавзаларида, Тошкент, Фарғона вилоятларида кенг тарқалганлиги аниқланди. Аммо Тозабоғёбдан фарқли ўларок, Фарғона водийси ёдгорликларини Қайраққум³, Андроново маданиятининг Тозабоғёб варианты⁴ ёки Андроново маданияти⁵, деб атадилар.

Маълумки, бронза даврида яшаган қабилалар қўшни маданият-

лар билан алоқада бўлганлар. Тозабоғёб Андроново маданиятининг Аллакул босқичига жуда яқинлигини М.А. Итина ва С.П. Толстовлар эътироф этишган. Шу маданиятнинг шаклланишида шимоли-ғарбий қўшни Сруб ва Қозоғистоннинг Андроново типига ёдгорликларининг таъсири катта бўлган. Бирок, ҳар бир маданият бошқаларига таъсир қилибгина қолмасдан, балки ўзининг маҳаллий хусусиятларига ҳам эга бўлди. Масалан, Хоразмдаги Тозабоғёб маданияти қабилалари хўжалигида чорвачилик билан бирга деҳқончилик нисбатан яхши ривожланган. Бундан ташқари, милоддан аввалги II минг йилликнинг 2-ярмига оид жамоалар хўжалигида нотекис тараққиёт мавжуд. Бундай нотекисликни қадимги Хоразмнинг Сувёрган маданияти материалларидан ҳам кузатиш мумкин⁶. Сувёрган маданияти ёдгорликлари 1945-1946 йилларда Жонбос-6 қароргоҳининг очилиши билан ўрганила бошланди. Бу маданият милоддан аввалги II минг йилликнинг биринчи ярмида Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Хоразм ерларида, Қалтаминор маданияти харобаларида Қамишли босқичи сифатида шаклланганлиги маълум бўлди. Унинг ворислари (Бозор-2, Кўкча-2) милоддан аввал II минг йилликнинг ўрталарида тозабоғёбликлар билан аралашиб кетади ва сўнгги Қовунчи босқичига келганда, яна “тоза” ҳолда учрайди.

Сувёрган маданиятининг Қамишли босқичида учбурчак пайконлар, кистирма тош пичоқ, қизил ранг берилган идишлар етакчи ўринда туради. Бу даврда йирик ва майда шохли ҳайвонлар хонакилаштирилган, деҳқончилик ўз илк босқичини ўтамоқда эди. Хўжаликда балиқ ва ҳайвон ови салмоқли бўлган. Толстов Тозабоғёбдаги қизил рангли сопол идишларга асосланиб, унинг келиб чиқишини жанубдаги зироаткор қабилалар билан боғлайди. Аммо Сувёрган маданиятига хос бу элемент икки зона қабилалари ўртасидаги маданий алоқаларнинг натижаси эди. Аслида, Сувёрган маданиятининг Қамишли босқичи худди Замонбобо маданияти сингари маҳаллий халқ маданий мероси негизи, жанубнинг таъсирида шаклланган илк бронза даври маданияти эди. Дарҳақиқат, Сувёрган сополларининг шакли Тозабоғёб маданиятида учрамайди. Улар оч қизил ранг билан пардозланган. Бу манзара жанубий худуд қабилаларининг Намозгоҳ VI маданиятига хосдир. Аммо, Сувёрган сополи жанубнинг кулолчилик чархида ясалган идишларига ўхшамайди. Сувёрган маданияти Қовунчи босқичи

келганда, Тозабогёб маданияти томонидан ассимиляция қилинди. Шунинг учун ҳам бу давр керамикасида Тозабогёб анъаналари жуда аниқ ва ёрқин намоён этилган⁷.

Тозабогёб маданиятига оид 200 га яқин ёдгорлик Оқчадарё этакларидан топилган. Тозабогёбликлар худди Зарафшоннинг Замонбобо, қўшни Сувёрган қабилалари сингари Оқчадарёнинг куйи оқимида, тошқин сувларидан ҳосил бўлган қўл ва қўлмақлар атрофида, заҳоб ерларда дехқончилик қилиб, атрофдаги кенг яйловларда ўз чорваларини боққанлар. Уларнинг дехқончилиги ўзанини тез-тез ўзгартириб турадиган азим дарёлар билан боғлиқ бўлган ва шунинг учун улар муқим бир ерда ўтирмаганлар, ярим ертўла ва чайлаларда яшаганлар. Тозабогёбликларнинг маданий ва хўжалик ҳаёти ҳақида, уларнинг турмуш тарзи ҳақида Анқа-5, Қават-3 каби маконлар ва Кўкча-3 қабристони қимматли материаллар берди. Тозабогёб маконларида ярим ертўла типидagi кулбалар очилган. Улар тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, ўртача майдони 120-180 кв.м.гача боради. Уларнинг марказида ўчоқ жойлашган. Ўчокнинг атрофи тоза сақланган. Хўжалик ўчоқлари ва ўралари макон атрофида жойлашган. Бундай кулбалар бутун бир уруғ жамоасини бирлаштирган пат-риархал оила учун мўлжалланган⁸. Тозабогёб маданиятига оид Кўкча-3 қабристони 1954 й. Хоразмда, Кўкча тоғидан 6-7 км жануби-ғарбда, Султон Увайс тизмаларининг шарқий чеккасида топиб ўрганилди. Қабристонда 100 дан ортиқ мозор аниқланиб, шундан 74 таси очиб ўрганилди ва бой археологик маълумотлар олинди. Кўкча-3 дан 43 та ҳар хил даражада сақланган одам скелети топилди. Мозорларда биттадан, баъзан иккитадан скелет учрайди. Аёллар билан болаларни, эркаклар билан аёлларни бирга қўшиб қўмиш ҳоллари ҳам бўлган. Майитлар қўллари букилган ҳолда ёнбошлашиб дафн этилган. Қабрларда сопол буюмлар, эркаклар мазорида бронза буюмлар, аёллар қабрида эса бронза тақинчоқлар сақланган.

Тозабогёб одамларининг бир қисми Андроново қабрларига оид протоевропеоид типини берса, қолганлари, Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси Шарқий Ўрта ер денгизи типини ташкил этади. Шунинг-дек, Тозабогёбда Шарқий Европанинг сруб маданиятига хос белгилар ҳам учрайди. Шундай қилиб, Тозабогёб маданияти бир нечта этник гуруҳларнинг бир маконда бирга, ёнма-ён яшаши

оқибатида пайдо бўлган, унинг маҳаллий туб жой аҳолисига тегишли бўлган қатлами Сувёрган маданияти типини ташкил қилган.

Ўзбекистон худудида чўл зонаси қабилаларининг сўнгги бронза даврига оид яна бир гуруҳ ёдгорлиги Амударёнинг куйи оқидамида ўрганилди. Бу 1940 йилда Амиробод маданиятига оид Якка Порсон-2 маконидаги 20 га яқин уй-жой мажмуалари, ертўла типидagi кулбалар эди. Ҳар бир кулба ўртасидаги ўчоқ уйларнинг ҳар бири битта жуфт оилага тегишли эканлигидан далолат беради. Амиробод маданияти милoddан аввалги X-VIII асрларга тегишли деб ҳисобланади.

С.П. Толстов бошлиқ экспедиция 1938 йилги қазил ишлари жараёнида Қизилкумда янада қадимийроқ неолит даври маконларига ҳам дуч келган. Улардан бири Жонбос-4 ёдгорлигидир. Жонбос-4 нинг тарихини тузишда бироз хатоликка йўл қўйилган, яъни макон атрофидаги тақирлик ҳам уйнинг майдонига қўшиб юборилган⁹. М.П. Грязновнинг талқинига кўра, уй 8 бурчакли чайла бўлган¹⁰. Уйнинг афтрофидан хўжалик ўралари, меҳнат қуроллари кўплаб топилган. Унда неолит даври уруғ жамоаси яшаган.

Ўзбекистонда ибтидоий даврларнинг ўрганилишида Мохандарё экспедициясининг аҳамияти жуда катта. Зарафшон дарёсининг қадимий ўзани бўлган Мохандарё бўйлаб кўплаб ёдгорликлар топиб ўрганилган. Неолит даврига оид яна бир уй-жой қолдиғи Ў.И. Исломов томонидан топилган. Жумладан Дарвозақир I-II деб номланган макон 7x11,6 яъни, 81 кв.м майдонни эгаллаган. У тўғри бурчакли чайла типидagi кичик жамоанинг уйи бўлган. Бу уй-жойнинг топилиши Қалтаминор маданиятида янги типдаги уй-жой деб баҳолан-ди¹¹. Кейинчалик, Қизилкум худудларида бу маданиятга оид кўплаб ёдгорликларлар топиб ўрганилди.

Шу даврларда, аниқроғи 1938 йили Сурхон воҳасидаги Бойсунтоғдан ўрта палеолит даврига оид Тешиктош ғори очиб ўрганилиб, жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган маълумотларни берди. Бу жойдан тош қуроллар, ҳайвон суяклари ва гулхан қолдиқлари билан бир қаторда неандертал типидagi боланинг ҳам қабри топилди. Ёдгорликнинг ёши 100 минг йил билан белгиланди. Ўрта Осиёда мустье даврида одамзод аждодлари кенг

тарқалгани исботланди¹².

Кейинчалик, Я.Ф. Ғуломов бошлиқ археологлар томонидан юкори палеолит даврига оид Обирахмат макони, Фарғона мустъе даври манзилгоҳларининг очилиши бу фикрни янада чуқур асослади.

Я.Ф. Ғуломовнинг буюк хизматларидан бири шундаки, у ўзбек археологияси учун миллий кадрлар тайёрлаш ишига катта эътибор берди ва бу ишга ўзи бош-қош бўлиб, ўнлаб ёшларни турли илмий марказларга ўқишга юборди. Тез орада ўзбек миллий археологиясининг Ў.И. Исломов, А.А. Асқаров, М.Р. Қосимов, Р.Х. Сулайманов каби етук мутахасислардан иборат мактаби шаклланди. Я.Ф. Ғуломов бошлаб берган анъаналар давом эттирилди. Нажидада 1970 йилда шу кадрлар асосида Ўз ФА Археология институти ташкил этилди.

80-йилларда Фарғона водийсининг Селунгур ғорида олиб борилган комплекс тадқиқотлар натижасида Ўрта Осиё тарихида биринчи марта архантроп ёки Фергантроп излари топилди. Ёдгорлик ҳар томонлама ўрганилиб, унинг санаси 1,5 миллион йил билан белгиланди. Я.Ф. Ғуломов ўрта палеолит даври манзилгоҳларига асосланиб, биз бир неча юз минг йиллик тарихга эгамиз, дер эди. Эндиликда бизнинг ўтмишимиз миллион йилдан ҳам ортиқроқ, деб айта оламиз. Селунгур ғорининг ўрганилиши баъзи бир олимларнинг Ўрта Осиё худудлари сўнги ўрта палеолит даврида илк бор Олд Осиёдан келган одамлар томонидан ўзлаштирилган, деган сохта тахминларини пучга чиқарди. Фарғонадаги Чашма, Сох ёдгорликларининг санасини янада қадимийлаштириб, Ўрта Осиё дастлабки одамлар шаклланган худудлардан эканлигини кўрсатди.¹³ Ҳозирги кунда Ўрта Осиёда палеолит даврининг турли босқичларига оид 300 дан ортиқ ёдгорликлар қайд қилинган. Уларнинг материалларига асосланиб, палеолит даврининг турли маданиятлари ҳақида ҳам фикр юрита оламиз. Масалан, Селунгур ғори саноати ашель маданиятининг жанубий вариантыга оид эканлиги аниқланди. Шунингдек, ашель маданияти излари Қўлбулокнинг қуйи қатламларидан, Қизилолмасойдан, Қизилқумнинг Букентов, Есен-2, Шаҳиахти, Кўкаёз манзилгоҳларидан топиб ўрганилди. Кейинги мустъе даври маданиятлари эса турлитумандир. Оҳангарон водийсидан мустъе маданиятларининг тишсимон (зубчатая ретушь) ва леваллуа вариантлари, Бўстонликдаги

Обираҳмат ғоридан леваллуа пайконлари варианти, Самарқанд ва Сирдарё худудидан типик мустье вариантлари аниқланди. Қизилқумдан топилган палеолит манзилгоҳлари ашель даври анъаналарини сақлаб қолган маданият сифатида алоҳида ажралиб турилади.

Тош асрининг ўрта босқичи-мезолит даври ёдгорликлари ҳам Ўзбекистонда кўплаб топиб ўрганилган. Буларга Обишир I-II, Ма-чай, Қўшилиш, Лавлакон, Сазағон ва ҳоказо ёдгорликларни мисол келтириш мумкин. Бу ёдгорликларнинг очиб ўрганилиши натижа-сида Ўзбекистонда мезолит даври бундан 10 минг йил муққадам бошлангани ва бу ерда ҳайвонларни хонакилаштириш жараёни мезолит даврига бориб тақалиши каби муҳим кашфиётлар қилинди¹⁴. Ана шу қилинган ишларнинг ташкилотчиси ва сабаб-чиси домла Я. Ғуломов эди. Президентимиз Ислоҳ Каримов, биз ўз тарихимизни ўзимиз ёзишимиз керак, четдан ёзиб берилган та-рих субъектив бўлади, деб куйиниб гапирган эди¹⁵. Дарҳақиқат миллатнинг тарихини ёзадиган одамда аввало миллий ғурур жўш уриши керак. Назаримда Я.Ғ. Ғуломов бу фикрларнинг моҳиятини ўша турғунлик йилларидаёқ ҳис қила олган ва шунинг учун ҳам миллий кадрлар тайёрлаш ишларига катта эътибор қаратган. Ус-тоз Я.Ғ. Ғуломовнинг ортида ҳозирда дунёда ўз ўрни ва ўз сўзига эга бўлган забардаст миллий археология мактаби қолди ҳамда унинг ишларини муносиб давом эттирмоқда.

Изоҳлар

- 1-2. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: 1949.
3. Литвинский Б.А. Изучение памятников эпохи бронзы в Кайрак-Кумах в 1956 г. Труды АН Тадж. Ташкент, 1991.
4. Аскарлов А.А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ, вып. 3. Ташкент, 1962.
5. Заднепровский Ю.А. Земледельческие поселения Ферганы и Южной Киргизии. Матер. второго совещ. археолог. и этнограф. Ср. Азии. М.-Л., 1959; Кузьмина Е.Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии // Памятники каменного и бронзового веков Евразии. М., 1964.
6. Толстов С.П. Итоги двадцати лет работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (1937-1957 гг.). СЭ. №4. М., 1957.
7. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА. №73. М.: 1959.
8. Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культурная в низовьях Зарафшана. Ташкент, 1966.
9. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии. ВДИ, №1.

М., 1938.

10. Массон В.М. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М.-Л., 1966.

11, 13. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. Ташкент, 1995.

12. Окладников А.П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш. Южный Узбекистан. Тешик-Таш. М., 1949.

13. Исламов У.И., Тимофеев В.И. Стоянки каменного века южной части Центральной Ферганы // ИМКУ, вып. 13. Ташкент, 1977.

14. Каримов И.А. Тарихчилар ва журналистлар билан учрашув. Журнал “Мулоқат”. №5. Тошкент, 1996.

УСТОЗ ЯХЁ ҒУЛОМОВ МЕНИНГ ТАҚДИРИМДА

1964 йил жазирама ёз кунлари дипломимни қўлга олдим. Аммо ҳали иш жойим тайин эмас. Институтдаги фаоллигим, педагогик амалиётдаги касбий малакам устозларимда яхши таассурот уйғотган шекилли, мени аввал тарих ўқитиш методикаси кафедрасида қолдиришга қарор қилишган эди. Бўш ўриннинг иложи бўлмай турган пайтда фалсафа кафедрасига мўлжал бўлиб қолди. Аммо, бу режа ҳам амалга ошиши учун андак вақт талаб қилинди. Шунда мен кутиш, мавҳумлик ҳолатларидан чиқишга қарор қилдим. Ўша пайтда Тошкент вилоят халқ таълими бўлими мудир Иброҳим Порсоев ҳузурига кириб бордим. Вилоят маориф мудиридан ишга йўллашни сўраб ариза топширдим. Менга Бўка райони таълим бўлимига йўлланма берилди. У ерда мудир марҳум Аъзам Солиев кутиб олиб, мени янгигина тузилган, етти йиллик тўлиқсиз ўрта Бегуний номидаги 70-мактабга жўнатди. Мактабнинг ёш директори Исмойил Нишонов мени қувониб кутиб олди. Иштиёқ билан ўқитувчилик қила бошладим. Бу менга ота касб эди. Тез орада ўзимга нисбатан қишлоқ аҳли – Ўзбековул одамлари орасида “муаллим, муаллим ака” деган самимий муносабатни сеза бошладим. Кунлар тез ўта бошлади. Бу орада мен Ўзбековул атрофидаги тарихий қийматга эга объектларга қизиқа бошладим. Хусусан, ўзбек овулининг шимолий томонидан ўтган “Жилон бузган” деб аталувчи узунасига кетган марза дикқатимни тортди. Қурама тоғи ён бағридан Сирдарё томон чўзилиб кетган бу марза ҳақида маҳаллий аҳоли ривоят айтгучи эди. Эмишки, бир замонлар тоғда макон қурган аждаҳо ер остидан ўзига йўл очиб, “дайрадан” сув ичиб келар экан. Шу сабабли марза “Жилон бузган” номини олган эмиш. Якшанба кунлари бекор ўтириш йўқ эди. Касбдошим ўша 1964 йилдан то ҳозирга қадар менга тутинган ука бўлиб келаётган тарих фанлари номзоди, доцент Бўрибой Абдуллаев билан Жилон бузганнинг бошидан салкам 40 км ни кадамма-кадам пиёда юриб кўриб чиқдик. Ана шунда бу марзани устоз Яхё Ғуломов маърузаларида ажойиб бир ўзбекона содда ва равон қилиб тушунтириб берган қадимги мушофаа девори эканлигини тушуниб етдим. Ўтроқ деҳқончилик маданияти воҳаларини

вакт-бевақт кўчманчи чорвадор қабилалар босқинидан ҳимоя қилиш масаласига қанчалик катта аҳамият берилгани аён бўлди. Кўз ўнгимда девор томон қилич, найза тутган ҳолда ёпирилиб келаётган отликлар, бирдамлик ила босқинчилар устига девор оша, девор устидан тошлар ёғдираётган, қайноқ сув қуяётган воҳа аҳли намоён бўлди. Қизиги шундаки, бу таассуротим, омадли эканманми, тарих ва археология институти аспирантурасига киришимда асқотиб қолди. Қарангки, қабул имтихонида менга “Ўрта Осиёнинг қадимий мудофаа деворлари” деган савол тушиб турибди. Имтиҳон комиссиясининг раиси – Яхё Ғуломов эдилар. Менинг Кампирдевор, Антиохнинг Туркманистондаги девори, Пироста каби деворлар қатори Жилон бузган ҳақидаги айтганларимни тинглаб устоз жонланиб кетдилар. Ҳозирда Ўз ФА академиги А.Р. Муҳаммаджонов, Яхё Ғуломовнинг биринчи шогирдлари ва бошқа комиссия аъзоларига бу йигитга беш баҳо қўйсақ арзир экан, деб қолдилар. Менинг қувончим ва ҳаяжоним ичимга сиғмас эди.

Шу ўринда бироз чекиниш қилсам... Мен Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетининг 2-курсда эдим. Яхё Ғуломов академияда ишлаш билан бирга Ўзбекистон тарихи кафедрасининг мудири ҳам эдилар. Болалик чоғларимдаёқ, радиода йирик олимлар Воҳид Зоҳидов, Азиз Қаюмов, Аюб Ғулом, Ҳамид Сулаймон қатори археолог Яхё Ғуломовнинг номларини эшитиб, ички бир туйғу билан уларга нисбатан ихлос руҳимга синган эди. Бунинг устига отам менда ўқишга, хусусан, илмга хавас уйғотган эдилар. М. Хайруллаевнинг “Ўрта Осиёлик қирқ олим” деган оммабоп китобларини илк мактабдалик давримда ўқиган эдим. Ана энди, менинг тасаввуримдаги етиб бўлмас сиймо - Яхё Ғуломовнинг аудиторияга кириб келишларини ўзим учун фавқуллодда бир илоҳий бахт деб ҳисоблаганимни тушуниш қийин эмас. Шундай қилиб, 2-курсда бизга буюк аллома, бахрул улум, лекин оддий, камтарин инсон Яхё Ғуломов дарс бера бошладилар. Талабаларнинг авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келган удумига кўра домла дарсга кирмасларидан аввал танаффусда институтнинг биринчи чап қанот биринчи қаватида жойлашган чойхонадан бир чойнак чой олиб чиқиб, минбар остидаги тоқчага пиёла билан кўйиб кўяр эдик. Домла ора-сира бир култумгина чой ичиб, сўзларини маънодор,

таъкидий оҳангда давом эттирар эдилар. Яхё Гуломов табиий олим киши эдилар. Энг муҳими, устоз мураккаб тарихий археологик этнологик масалаларни шу қадар осон ва лўнда тушунтирар эдиларки, бу биз талабалар онгида муҳрланиб қоларди.

Юқорида бошлаган еримдан давом эттирай. Шундай қилиб, 1965 йилда мен археология ихтисослиги бўйича тарих ва археология инс-титутнинг аспирантурасига қабул қилиндим.

Ўша 1965 йил ёзида Ўзбекистон археологиясида жаҳоншумул кашфиёт қилинди. В.А. Шишкин раҳбарлигида Самарқанднинг қадимги қўрғони Афросиёб харобаларида олиб борилган казишмалар чоғида VII асрга оид сарой қолдиқлари очилди. Сарой хоналаридан бирининг тўрт томон деворлари бетакрор ранг бўёқ тасвирлар билан безатилган эди. Деворий суратларнинг тавсифи мазмунига оид талкинлари марҳум археолог Л.И. Альбаумнинг “Афросиёб суратлари” (1975) китобида берилди. Лекин, айна шу деворий суратлардаги бир унсур, яъни суратлар юзасидаги ёзувлар менинг ҳаётий илмий тақдиримга айланишини ҳали билмас эдим...

1965 йил ёзида Ўз ФА биносининг кичик мажлислар залида В.А. Шишкиннинг Афросиёб деворий суратлари ҳақидаги маърузаси тингланди. Катта-катта лавҳаларда деворий суратларнинг Аброр ва Кривошеевалар томонидан моҳирона ижро этилган кўчирмалари турар эди. В.А. Шишкин кашфиётнинг тафсилоти ва моҳиятини ўзига хос олимона бир тарзда, босиқ оҳангда баён этаётганида академия Президиуми аъзолари кўплаб академиклар ва мухбир аъзолар, тарих ва археология институти, шу бинода жойлашган Тил ва адабиёт, Фалсафа институтлари, СОПС ва бошқаларнинг вакиллари, хуллас-ки, барча иштирокчилар ҳайрат ичра бутун вужудлари билан берилиб тинглашди.

Мажлис тарқалгач, А. Муҳаммаджонов, Ўткир Исломов, Инкилоб Ахроров, Сиддиқ Раҳимовлар билан бирга Яхё Гуломовнинг иккинчи қават зина ёнидан ўнг қўлда жойлашган хоналарига кирдик. Шунда Яхё Гуломов менга мурожаат этиб, “Сиз араб ёзувидан хабардормисиз”, - деб сўрадилар. Мен институтда Теша Салимовдан “Эски ўзбек ёзуви” сабоғини, Л. Ҳалиловдан “Форс тили” дарсларини олганимни, қолаверса, болаликдан хонадонимизда араб ёзувли китоблар қиш ойлари сандал атрофида ўқиб келинганини айтдим. Домла жавобимдан қаноат ҳосил

қилдилар шекилли, ажиб бир оҳангда: “Бўлмаса, сизбоп бир иш бор. Ҳозир кўрганимиз деворий суратлар ичидаги ёзувларни ўқийдиган мутахассисимиз йўқ. Бунинг учун Ленинграддан (ҳозир Санкт-Петербург) В.А. Лившиц деган домлани чақирдик. Ҳолбуки, бу қадимги суғдларнинг тилида ёзилган матнлар экан. Бундан буён шу каби ёзма ёдгорликлар кўп чиқади.

Араб ёзувидан олдинги, қадимий ёзувларимизни ўқий оладиган ўз мутахассисимиз бўлиши керак. Сиз араб ёзувини билсангиз у ёғи суғдчани ўрганишингиз ҳам осон бўлади. Бизда ҳали кашф этилмаган қатор бошқа ёзувлар ҳам бор. Хоразмнинг қадимги ёзуви эса С.П. Толстов томонидан 1930 йиллардаёқ очилган эди. Хуллас, биз сизни ана шу соҳани ўрганишга Ленинградга юборсак” – дедилар. Орада бир тўхтаб, “уйда ота-онангиз билан маслаҳатлашиб кўриб, натижасини бизга айтинг,” – деб тайинладилар.

Бу орада оиламизда мушкул вазият бўлиб қолди: отам қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолдилар. Кундан-кунга ортга кета бораётган отамга маслаҳат солишим оғир бўлди. Бир кори-хол бўлса, оила ташвишини зиммамга олишим лозим бўларди. Лекин, зийрак отагинам менинг ички туғёнимни билиб ётган экан. Балки эвини қилиб онам айтгандир. Хуллас, бир куни отам ётган ерларида менинг қўлимни қафтларига олиб, “Боравер ўғлим, булар ҳам бир кунини кўраверади. Домланг айтган бўлса, устознинг гапидан чиқма. Мен сендан розиман”, - дедилар. Шундай қилиб, Яҳё Ғуломовга нисбатан отамнинг ғойибона ҳурмати ушбу вазиятда менга далда бўлди. Тез орада отам бу дунёдан кўз юмдилар. Дастлабки маросимлар ўтди. Қариндошлар – амаки, тоғалар тўпланиб, мени ўқишга кузатишди.

Ленинградга биз бир гуруҳ ёш аспирантлар бирга жўнадик. Яҳё Ғуломовнинг ғамхўрликлари туфайли бизни ўша вақтда фан номзоди, ҳозир академик Ўткир Исломов бошлаб олиб кетдилар. Йўлда Москвада тўхтадик. Археология институтида бўлиб, Ленинград бўлимига кетаётган сафдошларимизнинг расмий ишлари битирилди. Мени эса Ўткир Исломов Шарқшунослик институти директори, академик Бобожон Ғофуров ҳузурига олиб бордилар. Б. Ғофуров суғдшунослик, бу соҳада В.А. Лившицнинг ўрни, мутахассислик йўналишининг муҳимлиги ҳақида гапирди ва омадлар тилаб қолди.

Ленинград. Февраль ойининг боши. Ҳаво ҳарорати 30 даражадан паст. Юқагина авра—астарли пальто, мовут кепкада, кўлимда ихчамгина жомадон – Ленинграднинг Московский вокзалига тушдик. 5-вагондан кутиш залига етгунимизча, жомадон бандидан тутган кўлим қотиб қолибди.

Вокзал остидаги тоннел орқали такси бекатига чикдик. Нева дарё-сининг Дворцовая набережная кўчаси бўйлаб 18-бино чап қаноти Археология, ўнг қаноти Шарқшунослик институтлари. Ўткир Исломов мени В.А. Лившиц билан таништирдилар. Ўша куниёқ, устоз В.А. Лившиц менга ўқишнинг дастлабки ойлари учун дастур ишлаб бердилар. Суғдшуносликнинг моҳияти, унинг мураккабликлари ҳақида, ўрганиш ва ўқишнинг энг самарали усуллари ҳақида узоқ суҳбатлашдик. Шундагина, Яхё Ғуломов эгаси ўзимиздан бўлишини орзу қилган соҳа тўғрисида тасаввурга эга бўлдим. Ҳали олдинда машақатлар, ҳаётий синовлар кўп эди. Лекин улуг устоз ўгити, илмий устозим В.А. Лившицнинг сабру тоқати ва мураккаб соҳани ўргатишдаги қунти, тажрибаси, энг муҳими, унинг кенг кўнгилли ва меҳридарёлиги менга доимо раҳнамо бўлди, руҳий куч бағишлаб турди. Яхё Ғуломовнинг фандаги узоқни кўра билиш қобилияти, зарур муаммолар, долзарб масалалар стратегиясини белгилаш салоҳияти, айниқса археологиянинг ибтидоий даврдан сўнгги даврларгача махсус касбий йўналишлар бўйича етук кадрлар тайёрлашдаги изчиллиги, бу масалаларда собиқ иттифоқнинг йирик илмий марказлари билан ҳамкорликни уюштиришда кўрсатган ташаббуси ва ташкилотчилиги – булар бир неча авлод ўзбек тарих фани дарғаларининг етишиб чиқишига замин ҳозирлади.

Яхё Ғуломовнинг бу ҳаракати 50-йиллар охири – 60-йиллар бошида Ўзбекистон ФА Президенти Ҳабиб Абдуллаевнинг республика фанининг барча соҳалари учун етук кадрлар тайёрлашга ҳаракат қилган ташкилий фаолияти билан ҳамоҳанг эди. Ҳолбуки, бугунга қадар ўша давр кадрлар авлоди Республикамиз фанининг етакчилари бўлиб келмоқдалар.

Менинг ҳаётим мазмуни ва тақдиримда ҳам айнаи устоз Яхё Ғуломовнинг оқ фотиҳаси ҳал қилувчи рол ўйнади. Бир қарашда академиянинг одатий тадбирларидан бири туфайли (Академия Президиумида махсус илмий маърузалар кам бўлармиди, дейсиз) мен ўзим кутмаган ҳолда ўта қийин ва бағоят қизиқарли илм дунё-

сига кириб қолдим. Бунда Яхё Ғуломовнинг фанда энг долзарб масалаларни кадрлар билан таъминлашга миллий маънавий манфаат кўзи билан қарагани алоҳида диққатга сазовор. Биргина тўғри маслаҳат бугун араб ёзувига қадар милоддан аввалги I минг йиллик ўрталаридан бошланувчи ёзув маданиятимиз, энг қадимги даврлар ёзма ёдгорликлар манбашунослиги каби ноёб соҳаларнинг Ўзбекистонда шаклланиши ва илмий йўналиш сифатида мактабга айланиб боришига хизмат қилиб келмоқда.

1966 йил академик унвонига Яхё Ғуломов номзоди қўйилган кунлар эди. Йўл-йўлакай Ленинградга бора туриб, Москвада тўхташга тўғри келиб, мен Россия ФА Археология институтига кирдим. Шунда Яхё Ғуломов ҳам Москвада эканлар. Институт вестибюлида устоз билан кўришдик. Ҳол-аҳвол сўраб турганларида ичкаридан қизил-мағиздан келган, тўлагина, ўртадан тикрок бўйли киши юзларида самимий табассум билан чиқиб келди. Яхё Ғуломов у кишини кўришлари билан: Сергей Сергеевич, - дея кучоқ очиб омонлашдилар. Улар самимий кўришиб ҳол-аҳвол сўрашишди. Икки олимнинг бу қадар кадрдонлигига ҳавас билан қараб турганимни кўриб, Яхё Ғуломов: - Бу киши Сергей Сергеевич Герасимов бўладилар, деб таништирдилар. Шу ернинг ўзида яна бир неча олимлар тўпланишди. Уларнинг барчалари Яхё Ғуломов билан чуқур ҳурмат, эътибор руҳида сўрашишди. Сўнгра, барчалари биргаликда ичкарига кириб кетишди. Бу олимлар ўша кунни Ўзбекистон Республикаси ФА академиясининг ҳақиқий аъзолигига кўрсатилган Яхё Ғуломовнинг номзодини қўллаб-қувватлаш мақсадида маҳсус мажлисга тўпланишган экан.

УЛУҒ АЛЛОМА ТЎҒРИСИДАГИ ХОТИРАЛАР

1949 йил Тошкент шаҳридаги Ўрта Осиё Давлат университети-нинг Шарқ факультетини битириб чиққан бир гуруҳ ёшлар шарқ қўлёзмаларини ўргангани Ўзбекистон ФА таркибидаги Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтига ишга ва аспирантурага ўқишга келди. Шулар орасида мен ҳам бор эдим. Шукроналар қиламанки, то ҳозиргача ушбу институт билан илмий ҳамкорлигим давом этади.

1951 йилдан бошлаб, Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтининг (ҳозирги Ўзбекистон ФА Беруний номли Шарқшунослик инс-титуту) илмий котиби этиб тайинландим. Яхё Ғуломов ўша вақтларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институтининг илмий ходими эдилар ва бизнинг институтда илмий кенгаш аъзоси ҳам бўлганлар. Муҳтарам устоз билан шахсан танишувим ана шу илмий кенгаш фаолияти билан боғлиқ эди.

Мен ўша вақтдаги ёш илмий ходимлар билан бир қаторда Яхё Ғуломовичнинг Ўзбекистон қадимий тарихи соҳасида, археологик тадқиқотларни амалга оширишдаги ишларининг муҳим натижаларидан хабардор эдим. Аммо ўзлари билан кам мулоқотда бўлганман. Ҳам ёш, ҳам мавқе жиҳатидан ўртаамиздаги фарқни ҳисобга олган ҳолда ийманардим.

Яхё Ғуломовични ҳар кўрганда, унинг фан масалалари, илмий кадрлар тайёрлаш, Ўзбекистонда илм-фан тараққиётини юксалтиришга оид фикрларини тинглаш, бу соҳадаги фаолиятларига шохид бўлмоқ биз ёшлар учун ҳар сафар ибрат мактаби бўлар эди. Шундай воқеалардан бирини ҳаяжон билан эслайман. Шарқшунослик институтининг илмий кенгашида аспирантларнинг тадқиқот мавзуларини тасдиқлаш масаласи кўрилмоқда эди. Шунда, қадимий ҳужжатларни ўрганиш соҳасида билимдон мутахассис, меҳнатсевар олима Ольга Дмитриевна Чехович бу кизларнинг тадқиқот мавзуи масаласини муҳокама қилишни бошқа вақтда кўришни таклиф қилди.

Ольга Дмитриевна шахдам, чўрткесар, аёл эди. Ўшандай шиддат билан у ўз таклифларини айтди. Унинг авзойидан аспирантка-

ларнинг журъатсизлигини нотўғри тушунгани ва уларнинг малакасига шубҳаси сезилиб турар эди. Шунда одатда жуда хушмуомала, юмшоқсўз Яхё Ғуломович кизишиб кетдилар. Бу киши олиманинг таклифини кескин рад қилдилар ва аспиранткаларнинг ўз соҳасидаги билимлари етук ва талаб даражасида эканини айтиб, мавзунини тасдиқлашни таклиф этдилар. Ольга Дмитриевна эътироз билдирди. Улар ўртасида озгина, аммо қизгин баҳс бўлиб ўтди. Яхё Ғуломов бу ёш қизларни имкон борича қувватлаш керак, ёрдамлашиш зарур, дедилар. Шунда Ольга Дмитриевна асоссиз равишда ён босиш шартми, дедилар. Ўз навбатида Яхё Ғуломов жўшиб кетиб, шарт албатта. Булар академияга, фанга кириб келмоқда. Нимаики лозим бўлса қилмоқ ва уларнинг илмий интилишларини қувватламоқ шарт, дедилар. Бу ёш олима аёлларни ҳимоя қилишнинг бир кўриниши эди.

Орадан йиллар ўтди. 1995-2000 йилларда мен Ўзбекистон Давлат Олий Аттестация комиссиясининг Президиуми аъзоси бўлганман. Шунда бир ўзбек олимасининг номзодлик диссертацияси эксперт комиссияси томонидан рад қилинган экан. Мен Президиум мажлисида бу диссертантни қаттиқ ҳимоя қилдим. Чунки бу ишни ўқиб чиққан, унинг тасдиқланишга муносиб эканини билардим. Йиғинда баҳс бошланиб кетди. Менга эътироз билдирганлардан биттаси “нима буларга ён босиш шартми?!” – деб қолди. Шунда мен уларга бундан ярим аср бурун Яхё Ғуломовнинг Шарқшунослик институти кенгашида айтган гапларини сўзлаб берганман.

1950 йили ҳозирги Беруний номи Шарқшунослик институтида кичик илмий ходим бўлиб ишлар эдим. Мен билан бирга Шарқ факультетидаги курсдош ўртоқларимдан Қувомиддин Муниров ва Рустам Комиловлар ҳам шу ерда ишлардилар. Қувомиддин Муниров кичик илмий ходим, Рустам Комилов эса аспирантурага кирган. Рустам Комилов биздан 5-6 ёш катта. Уруш вақтида Ангрен кўмири қонида шахтада ишлаган. Университетнинг Шарқ факультетини биз билан бирга 1949 йилда битириб чиққан ва Шарқшунослик институтида илмий ишини бошлаган пайти. Рустам Комилов яхши шеърлар ёзар эди. Адабиётга ихлоси баланд. Тошкентлик машхур шоир Хислатнинг шогирди бўлган. Хислат домла ўз шогирдига Вуслат деб тахаллус қўйган эди. Вуслат шеърларини биз севиб ўқир эдик. Аммо, ўзига талабчан бу йигит

уларни матбуотда эълон қилишга рағбат кўрсатмас, шеър ёзмокни ишкибозлик деб билар эди. У яхши ашула ҳам айтар, ўта камтарин, камсухум, меҳнатсевар, бадий истейдоди баланд инсон эди.

Бир куни эрталаб ишга келиб, Қувомиддин, Рустам Комилов ва камина уччаламиз суҳбатлашиб турган эдик. Бирдан Тарих музейидан бир киши совук хабар келтирди. Тарих музейининг кўзга кўринган илмий ходимларидан бири Турди Мирғиёсов дунёдан ўтибдилар. Мен у кишини танир эдим, оила, бола-чақаси йўқ, якка ўзи Тарих музейидаги хоналардан бирида истиқомат қилар эди. Турди Мирғиёсов Ўзбекистоннинг қадимий тарихи, ўзбек халқининг этнографияси, археология соҳасида кўп илмий тадқиқот ишларини амалга оширган. Бу ишларнинг ҳаммаси мутахассислар томонидан яхши баҳоларга сазовор бўлган. Уни билган одамлар Турди Мирғиёсовни илм фидойиси, илмий фаолиятга жон дилдан берилган заҳматкаш олим сифатида эътироф этар ва ҳурмат билан муносабатда бўларди. Ёшлари биздан анча катта бўлгани учун мен у киши билан бевосита мулоқотда бўлган эмасман. Аммо яхши билар эдим.

Турди Мирғиёсовнинг вафоти тўғрисидаги шум хабар тезда институтнинг ҳамма ходимлари ўртасида ёйилди. Орадан бирор соат ўтар-ўтмас институтимизга академик шоир Ғафур Ғулом ва Яхё Ғуломов кириб келишди. Улар институт директори Сабоҳат Азимова ҳузурида бўлишди. Сал туриб директор секретари Рустам Комиловни чақириб, директор ҳузурига олиб кириб кетди.

Шу воқеадан сўнг бирор ҳафта давомида биз Рустам Комиловни кўрмадик. Кейин бизга институт директори Сабоҳат Азимжоннова айтдиларки, Турди Мирғиёсовнинг илмий меросини сақлаш ва рўйхатга олиб, музей фондига ўтказмок учун академик Ғафур Ғулом, Яхё Ғуломовлардан иборат институт Президиум комиссияси тузилган. Уларга ёрдам учун Шарқшунослик ихтисосидан яхши хабардор ёш мутахассис керак бўлган. Шунга Сабоҳат Азимжоннова аспирант Рустам Комиловнинг номзодини таклиф қилганлар. Рустам Комилов бу улуғ олимлар билан бирга ишга тушиб кетди. Бу комиссия Турди Мирғиёсовнинг мероси билан танишган. Яхё Ғуломов ўзлари тарихшунос олим бўлганликларидан Турди Мирғиёсовни яхши билар ва уни қадрлар эдилар. Турди Мирғиёсовнинг яшаган хонасида ҳеч қандай молу мулк, бисот, бирор қимматбаҳо ашё бўлган эмас. У оддий, камтар ва камбағал

рўзгор эгаси бўлган.

Аmmo Яхё Гуломов, Гофур Гулом, Рустам Комилов Турди Мирғиёсовнинг қўлида бўлган бенихоя қимматли, баҳосини пул билан ўлчаб бўлмайдиган хазина топганлар. Бу улуғ шоир, драматург, маърифатпарвар, педагог ва жамоатчи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг архиви эди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг вафотидан сўнг Турди Мирғиёсов ана шу архивни авайлаб-асраб, бизнинг авлодга етиб келишига сабабчи бўлган. Архивда Ҳамза Ҳакимзоданинг қўлёзма асарлари, ҳужжатлари, хатлари, ҳар хил шеърларининг қоралама нусхалари сақланган. Турди Мирғиёсов уларни бир катта рўмолга тугиб, эҳтиётлаб сақлаб келган. Унинг қимматли бисоти ана шу архив эди.

Комиссия бу архив материаллари билан танишиб чиққач, уларни Ўз ФА Адабиёт музейига топширишни тавсия қилди. Ўз ФА-нинг Президиуми бу тавсияни маъқуллади ва Ҳамзанинг Турди Мирғиёсов асраб келган архиви Адабиёт музейи ихтиёрига ўтказилди. Кейинчалик бу архив материаллари Адабиёт музейи ва Қўлёзмалар институти илмий ходимлари томонидан бирма-бир тавсиф этилиб, бу тавсифларнинг уч томи нашрга тайёрланди. Улардан икки томи нашр этилган. Ҳамза Ҳакимзода асарларининг мукамал нашрини амалга оширишда бу архивдаги адабий, илмий, тарихий материаллардан фойдаланилган. Бу ишлар ўз давомчиларини кутмоқда.

Шундай қилиб, XIX аср охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти ва маърифатпарварлигига оид ғоят катта аҳамиятли хазинани ўрганиш ва фойдаланиш ишида Яхё Гуломов жонбозлик кўрсатдилар ва бу бенаतिжа қолмади.

1950 йил Шарқшунослик институтида Шарқ факультетини битирган ёшлар орасида Қувомиддин Муниров ҳам алоҳида ўринга эга бўлган. Кичик илмий ходим дастлаб литографик усулда нашр қилинган китобларнинг дастлабки илмий ишловлари билан шуғулланди. Бу иш ниҳоясига етгач, унга қўлёзмалар фондиди сақлаш топширилди.

Ҳозир Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, бир неча ҳукумат мукофотларига сазовор бўлган олим Қ. Муниров 80 ёшдан ошган. У 60 йилдан бери Шарқшунослик институтининг илмий ходими бўлиб фаолият кўрсатиб келмоқда. Мен шарқ факультетида бирга ўқиган ҳамкасб дўстим, олим ва фозил

Қ.Муниров тўғрисида “Қўлёзмалар хазинабони” номли рисола ёзиб нашр этганман. Шунинг учун бу ерда гапни кўп чўзмай, академик Яхё Ғуломовнинг бу ёш олимга кўрсатган илмий раҳбарлиги ва оталарча, ғамхўрлиги тўғрисидагина хикоя қиламан.

Қ. Мунировга Яхё Ғуломов илмий раҳбарлик қилганлар. Яхё Ғуломовнинг таклифига кўра, у “XIX аср Хива хроникаси” мавзуида иш бошламоғи керак эди. Бу ишнинг ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги кўпларга, айниқса Яхё Ғуломовдек Ўзбекистон, хусусан Хоразм тарихини чуқур тадқиқ этган олимга аён бўлган. Владимир Бартольд ҳам шу мавзудаги ишлар амалга оширилмаганини таъкидлаган. Ҳақиқатан ҳам Мунирнинг “Фирдавс ул-иқбол” асари, Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг ўз қаламига мансуб бешта катта тарих китоби (улар ҳаммаси ўзбек тилида ёзилган), жиддий илмий тадқиқ этилмай келаётгани ачинарли ҳол эди. Шарқшунослик институтида бу мавзунини тасдиқлаш масаласи кўрилганда баъзи олимлар уни, —буни баҳона қилиб, мавзунини тасдиқлашдан бош тортдилар. Аммо Яхё Ғуломов бу масалада ўзларининг қатъий қароридан қайтмадилар. Қ. Муниров талабалик пайтидаёқ, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг форс тилида ёзилган “Абдуллонома” тарих китоби бўйича диплом иши ёзган ва уни муваффақият билан ёқлаган эди. Бу ишга илмий раҳбарликни машҳур манбашунос олим Содиқ Мирзаев амалга оширган. Айтмоқчиманки, Муниров етарли тайёргарлик ва малакага эга илмий ходим бўлган. Яхё Ғуломов буни билар эдилар. Шунинг учун ишни тарк этишга йўл кўймадилар ва Муниров бу мавзу устида ишлашни астойдил давом этдирди. Унинг Мунир ва Огаҳийнинг тарихий асарларига бағишланган китоби 1959 йилда босилиб чиқди ҳамда катта муваффақият қозонди. Йилдан-йилга бу китобнинг аҳамияти ошса ошмоқдаки, заррача камайгани йўқ.

Яхё Ғуломов раҳбарлиги остида Муниров бу ишни давом этдирди ва XIX аср Хоразмдаги тарихшуносликка оид номзодлик диссертациясини муваффақият билан ёқлади. Мунирнинг бу соҳадаги ишлари кейинчалик ҳам давом эттирилди.

Айтмоқчиманки, Я. Ғуломовнинг эътибори туфайли ёш олим Қ. Муниров илмий такомилликка эришди, тарихшуносликка оид муҳим асарлар яратди. Яхё Ғуломов Қ. Мунировга илмий раҳбарлик вазифасини тўла адо этдилар. У бошлаган ишнинг муваффақият билан якунланишига сабабчи бўлдилар. Бошқа шогирдлари қатори Қ. Муниров билан илмий ҳамкорликни

ҳаётининг охиригача саклаб қолдилар. Яхё Ғуломовга унинг баланд ҳимматидан бошқа ҳеч ким бундай масъулият юклаган эмас. Аммо устоз бир ёш олимнинг шаклланиб, ўз илмий соҳасида юксак даражага эришмоғи учун қўлидан келган ҳамма ишни қилдилар.

1958 йил баҳорида улуғ ўзбек шоири, тарихшунос, комусий олим, буюк давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг туғилганига 475 йил тўлди. У вақтларда Бобурга муносабат турлича эди, бировлар уни улуғ адиб сифатида эъозлар, бошқа бировлар эса унга Ҳинд мамлакатини забт этган фотиҳ сифатида қарардилар. Шунинг учун Бобурнинг 475 йиллиги Ўзбекистонда анча камтарона нишонланди. Асосий тадбирлар Бобурнинг она шаҳри Андижонда ўтказилди. Андижонда бўлиб ўтган илмий сессияда Ўз ҒА вакиллари Бобур ҳақида маърузалар билан чиқдилар. Бобур ижодига бағишланган адабий учрашувлар Андижон вилоятининг кўплаб туманларида бўлиб ўтди. Бу маданий тадбирлар қардош Қирғизистоннинг Ўш шаҳарида давом этиб, ўша ерда якунланди.

Бобурга бағишланган тадбирларнинг тайёрланиши ва муваффақиятли ўтишига Республика ва Андижон вилоят раҳбариятининг диққат эътибори ва қўллаб-қувватлаши сабаб бўлди.

Бобурнинг 475 йиллик тўйидаги икки воқеага ўқувчилар диққатини қаратмоқчиман.

Илмий сессияда Тошкентдаги Шарқшунослик факультетини битирган бир ёш олим республика матбуотида эълон қилинган айрим фикрларга эътироз билдирди. Баъзи олимлар Бобурни босқинчиликда айблаб чиққан эдилар. Андижонлик ёш олим бундай қарашларга қаттиқ норози бўлди ва “Бобурнома”да Бобурнинг ўзи айтган фикрлар асосида унинг Ҳиндистонга қилган юришлари сабабини тушунтирди ва Бобурийлар салтанатининг Ҳиндистон тарихида тутган ижобий ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб берди. Сессия қатнашчиларидан бири бу гапларга диққат қилди, бири қилмади, ҳар ҳолда баҳс авж олиб кетмади. Мен улуғлар ичида бир кишининг ўша ёш олимга эътибор билан қараганига шохид бўлганман. Бу киши Яхё Ғуломович Ғуломов эдилар. Бунга ҳам катта эътибор берилганча йўқ, аммо Яхё Ғуломович ўша мустақил фикрлай олувчи ва фикрини дадил ҳимоя қила оладиган ёш олим-

га бепарво бўлмадилар. Аксинча, унинг илмий фаолиятини уюштириш ва йўналтиришда муҳим ўрин эгалладилар. Ўша ёш олим Я. Ғуломов раҳбарлигида Фарғона водийсида суғориш ишлари тарихига оид катта бир илмий тадқиқот ишини яратди. Уни номзодлик диссертацияси сифатида ёқлади. Йиллар ўтиб, Яхё Ғуломович тарбиясида ўсган бу йигит Ўзбекистоннинг таниқли тарихшунос олимларидан бири бўлиб етишди. Бу Андижонлик олим, педагог ва жамоат арбоби Сайфиддин Жалилов эди. Олимнинг Бобур ижоди тўғрисида, Ўзбекистон тарихининг муҳим муаммолари бўйича хориждаги ўзбек ёзувчиларидан айримларининг ижодий мероси тўғрисида ёзган асарлари ҳозирда машхур. 2007 йил ёзда Андижон вилояти ҳокимияти, Халқаро Бобур жамғармаси Сайфуддин Жалиловнинг муборак 80 ёшини катта тантаналар билан ўтказишди. Бу ҳам Яхё Ғуломовнинг диққат-эътибори, тарбияси ва ғамхўрлигининг натижаси, десак хато бўлмас.

Шарқ факультетида биздан кейинги курсларда бир гуруҳ ёш, қобилиятли толиби илмлар бўлган. Буларнинг ичида Халилулло Муҳаммедов ажралиб турар эди. У билимга муккасидан кетган, меҳнатсевар ва талантли ёшлардан бири бўлиб, ўқишни тугатгач, аспирантурага кирди ва “Хорижий шарқ мамлакатларининг янги тарихи” бўйича номзодлик диссертацияси ёзишга киришди. Унинг ёрқин таланти ва меҳнатга муҳаббати ўша вақтда Шарқ факультети деканатини бошқарган баъзиларга ёқмаган бўлса керак. Бир баҳона билан Халилулло Муҳаммедовни аспирантурадан четлаштирдилар. Яхшиямки, дунёда Яхё Ғуломов каби олижаноб ва ҳимматли зотлар бор. Мен Яхё Ғуломовнинг Халилулло Муҳаммедовнинг қандай қилиб топганлари ва унга эътибор бериб, ўз тарбияларига жалб этганларининг тафсилотини яхши билмайман. Аммо орадан бир қанча фурсат ўтгач, Халилулло Муҳаммедовнинг Яхё Ғуломов раҳбарлигида остида археологияга оид илмий иш бошлаганини эшитдим. Халилулло Муҳаммедов Хорижий Шарқ мамлакатларининг янги тарихи бўйича ихтисосга эга эди. Энди эса у археология билан шуғуллана бошлади. Бу осон иш эмас. Аммо Халилулло Муҳаммедов ўзига хос синчковлик ва жиддийлик билан предметни ўрганди. У Ўрта Осиё мудофаа деворлари бўйича илмий тадқиқотни амалга оширмоққа киришди. Натижада, Ўзбекистон тарихининг янги бир саҳифаси очилди. Мудофаа деворларининг қурилиш ўринлари, уларнинг тарихдаги аҳамияти, бу ишларнинг амалга оширилишига доир тафсилотлар-

ни муваффақият билан тадқиқ этди. Халилулло Муҳаммедов бу ишнинг натижаларини номзодлик диссертацияси сифатида ёқлади. Шундай қилиб, Яхё Ғуломовнинг ғамхўрлиги натижасида археологиянинг кам ўрганилган соҳаси ўрганиб чиқилди ва ёш олимлар қаторига муносиб тадқиқотчи келиб қўшилди. Халилулло Муҳаммедов нотоблиги туфайли бу ишларни давом эттира олмади. Аммо археология илмига ўз ҳиссасини қўшиб улгурди.

1958–1961 йилларда мен Ўз ФА Тил ва адабиёт институтида директор бўлиб ишлаганман. Институтимизга филология факультетини битирган кўп ёш илмий ходимлар ишга ва аспирантурага кирган эдилар. Қадимий давр ўзбек адабиётини ўрганиш ишлари ривож топиб бормоқда. Аммо жамоа аъзоларининг кўпчилигини ташкил қилган ёшларнинг араб ёзувидаги қўлёзма ва тошбосма китобларни ўрганиш, тадқиқ этиш соҳасидаги малакаси етарли эмас. Натижада бу соҳада айрим қийинчиликлар туғила бошлади. Бизга ана шундай китоблар устида ишлашга ёрдам берувчи юксак малакали мутахассис – консультант зарур бўлиб қолди. Мен бу тўғрида Яхё Ғуломов билан маслаҳатлашдим. У кишидан ана шундай ишга қобил бирор кишини тавсия қилишларини сўрадим. Домла розилик бердилар. Орадан бир неча кун ўтиб, хузуримга келдилар. Саломлашгач, ўша маслаҳатни эслатиб менга:

- Шоир Хуршидни ишга ола қолинг. Умри бекор чойхонада ўтапти. Ҳеч ким билан гаплашмайди. Бир чойнак чойни олдига қўйганича хаёл суриб ўтира беради, - дедилар.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, машҳур шоир ва драматург, олим Шамсиддин Шарофиддинов Хуршиднинг Тил ва адабиёт институтига ишга келмоғи биз учун жуда фойдали бўлиши табиий. Мен бунини мамнуният билан қабул қилдим.

- Аммо, - дедилар сўзларида давом этиб Яхё Ғуломович Хуршид - жуда нозиктабиатли ва инжиқ киши. Агар бирор сўз ёки иш унга ёқмай қолса, ҳамма нарсани ташлаб кетаверади. Шунга хушёр бўлинглар.

- Албатта – дедим мен. — Бу ёғига хотиржам бўла берасиз. Иззат - ҳурматларини жойига қўямиз.

Хуршид домла Тил ва адабиёт институтига ишга келиб, бу ерда хаётларининг охиригача ҳурматда бўлдилар. Институт олимлари у кишини жуда эъзозлар, у киши ҳам ҳар бир одамга имкон борича илмий ёрдамлар кўрсатар, тинимсиз илмий-ижодий иш билан машғул бўлар эдилар. Ўша вақтда институт нашр эта бошлаган

“Ўзбек адабиёти тарихи ёдгорликлари” сериясининг биринчи китоби Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” достони Хуршид домла томонидан нашрга тайёрланди ва нашр этилди. Хуршид домланинг қилган катта меҳнатлари туфайли Огаҳийнинг “Таъриз ул-ошикийн” девони луғат ва шарҳлар билан тўлдирилган ҳолда алоҳида китоб сифатида босиб чиқарилди. Хуршид домла институтдаги олим ва олималар билан ҳамиша илмий суҳбатлар қуради, ўзларининг янги шеърларини уларга ўқиб бериб, фикр алмашар ва бундан мамнун бўлар эдилар.

Бир куни Хуршид домла билан суҳбатлашиб ўтирганимда бундай дедилар:

- Аслида менинг жойим шу ерда экан. Мен узоқ йиллар умримни беҳудага театрда ўтказиб юрган эканман.

Тил ва адабиёт институтининг илмий жамоатчилиги ҳам Хуршид сингари мўътабар адиб ва олимнинг ҳамкорлигидан ғоят мамнун эди. Гапимнинг хулосаси шуки, Яхё Ғуломовнинг доно маслаҳатлари билан Тил ва адабиёт институти Хуршид домла сингари юксак малакали мутахассисга эга бўлган, давр ўтиши билан аста-секин номи унутила бошлаган улўф бир маданият арбобининг обрў-эътибори ва мавқеи тикланган эди.

ОДАМИЙЛИК ВА ОЛИМЛИК МУЖАССАМИ

1963 йил... Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг тарих факультетига кирганимдан ўзимда йўқ хурсанд ва бахтиёр чоғларим. Ўша пайтда факультетимизда З.Нуриддинов, Х.Бекмухамедов, К.Умаров, В.Умаров, А.Қирғизбоев сингари забардаст олимлар дарс беришар эди. Ўз саловати билан, адолатли бошқаруви билан чуқур ҳурматга сазовор бўлган тарихчи олим, профессор Ш. Абдуллаев институт ректори эди.

2-курс ўқув режамизда “Ўзбекистон тарихи” курсини исми ша-рифини ёшлигимдан эшитиб юрганим, тасаввуримда худди бир афсонавор авлиёдек тимсолга айланган олим Яхё Ғуломов ўқишини билганимизда ҳаяжонли бир кутиш туйғуси мени қамраб олган эди. Яхё Ғуломов академияда ишлаш баробарида бизнинг институтимизда “Ўзбекистон тарихи” кафедрасининг мудирини ҳам эканлар. Устоз академияда жуда бандликларига қарамай, кафедра-нинг ишларига, қолаверса талабаларга берадиган дарсларига жид-дий масъулият билан қарар эдилар.

Биринчи марта Яхё Ғуломов аудиторияга кириб келганлари си-ра ёдимдан чиқмайди. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб, чуқур ҳурмат билан устозни кутиб олдик. Қисқагина умумий таништирув бўлди. Ўша вақтдаги деканимиз Аъзам Шерматов домлани ауди-торияга кузатиб кирган эдилар. Декан чиқиб кетганларидан кейин домла минбар ёнида бироз туриб, аудиторияга кўз югиртириб ол-дилар-да, салобат билан, ўйчан, салмоқли оҳангда, худди сўзлари уммонидан энг муносибларини танлаётгандек сўзлай бошладилар. Аввало, учтоз тарих, хусусан, халқимиз, ватанимиз тарихининг чуқур, қадимий илдизлари ҳақида, тарихни билиш халқни, мил-латни билиш эканлиги ҳақида содда ва равон тилда гапириб ўтдилар. Миллион йиллик ибтидоий даврларнинг инсоният тари-хидаги ўрнини ўлкамиздаги тош асри ёдгорликлари мисолида ту-шунтирар эканлар ўша узоқ ўтмиш кўз ўнгимизда жонлангандек бўларди. Домланинг ҳикоя қилиш маҳорати шунчалик сеҳрли эди-ки, мураккаб тарихий жараёнлар ҳаётини манзарадек қабул қилинар эди. Устоз дарс пайтида конспект, матнлардан фойдалан-мас эдилар. Аммо маърузалари ўта пухта, мантиқий бутун, илмий

асосли, моддий ашё ва ёзма манбаларга аниқ, бехато ишоратлар билан таъминланган тарзда борар эди. Кўп ҳолларда у ёки бу масалани тушунтиришда тахтага турли археологик материалларнинг тасвирини маҳорат билан чизиб кўрсатардилар. Баъзан воқеаларнинг харитасини чизардилар. Афтидан, ўша пайтда тарихий хариталарнинг, археологик материалларнинг альбом нашрлари етарли бўлмаган. Бугун ҳам бу масалада эҳтиёжлар кам эмасдир. Яхё Ғуломовнинг дарслари, у кишидаги тарихга ихлос ўша даврда бизнинг бахтли аудиториямизда касбимизга нисбатан муҳаббат оловини ёқиб, бир умрга ўчмас қилди, десам муболаға бўлмас. Ана ўша мен билан бирга ўқиган курсдошларим республикамизнинг барча вилоятларида халқимиз фарзандларига тарих фанидан дарс бериб келмоқдалар.

Менинг кўп қатори оддий ҳаёт йўлимда тарихчи олимлар деган тушунча Яхё Ғуломов сиймоси билан бошланади. Айни ўша 2-курс давомида Яхё Ғуломовнинг ташаббуси билан Самарқандга саёҳат қилдик. Афросиёбда бизни домланинг шогирдларидан, ҳозирда Ўз ФА академиги Аҳмадали Асқаров кутиб олди. Қадимий шаҳар харобалари у кишининг жўшқин ҳикояларидан худди жонлангандек бўлди. Александр Македонский истилоси, Спитаменнинг душман зарбаси, араблар босқини, забунҳол Гуракнинг шаҳардан пиёда чиқиб кетиши, Иброҳим Табғачхон даврида шаҳарнинг обод бўлиши, Хоразмшоҳ ва Самарқанд, сўнги қорахоний ҳукмдор Усмоннинг қатли, мўғуллар босқини, шаҳарнинг вайрон бўлиши, ниҳоят Самарқанднинг қадимий работлари ҳисобига қайта жонланиши, Амир Темур ва темурийлар даврида Самарқанднинг гуллаб яшнаши – хуллас бу ҳикоялар улкан эпопеянинг жонли саҳифаларидек хотирамизда муҳрланиб қолди.

Биз ўшанда А.Асқаровнинг ҳикояларини эшитар эканмиз, беихтиёр Яхё Ғуломовнинг дарс жараёнидаги маърузаларини эсладик. Ҳа, бу бежиз эмас эди. Бинобарин, А. Асқаров улуғ устознинг ўғитларини, у кишининг уммондек кенг мушоҳадали маърузаларини пединститут дарсхоналарида тинглаб улғайган бир неча авлод шогирдлардан бири эди. А.Асқаров қатори домланинг таълимини олган ўша авлодлар вакилларидан бир нечаси – Абдулахад Муҳаммаджонов, Ўткир Исломовлар устоз сабабли ҳозир Ўз ФА академиклари экани, устознинг ишлари авлодларда давом этаётгани фахрлидир.

ОТА МЕҲРИДАН УСТОЗ ЖАФОСИ АФЗАЛ

Доно халқимиз даврасида доимо билимдон, етук устозлар тўғрисида сўз юритилганда, “устоз отангдан улуғ” деган ниҳоятда эътиборли қутлуғ ибора беихтиёр тилга олинади. Дарҳақиқат, ҳаётий моҳияти жиҳатидан устозлар ўз салоҳияти билан отадан маълум даражада ажралиб турадилар. Ҳолбуки, ҳар фаслнинг ўз ҳислати бўлганидек, ҳар соҳанингу касб-хунар ёки илм-фан бўлмасин, уларнинг комил даҳолари бўлади. Ўз соҳалари бўйича улар йўл-йўриқ кўрсатувчи раҳнамо ва тарбияловчи мураббийлардир.

Академик Яҳё Ғуломов умрини тарих фанига, археологик изланишлар, Ватани ва меҳнаткаш ўзбек халқининг келиб чиқиши (этногенези), узоқ қадимий ўтмиши, хусусан бунёдкорлик хўжалиги, маданияти ва маънавиятининг тарихий асосларини белгилаб олиб, уларни кенг кўламда тадқиқ этишга бағишлаган забардаст олим ва кучли салоҳиятга эга устозлардан эди. Тақдир мени Яҳё Ғуломовдек ижтимоият фанининг серқирра Лукмонига шогирд бўлишдек бахту саодатга эришишни насиб этди. Устозимдан мен нафақат илм сирларини ўргандим, балки таълим ва тарбия олиб, камол топдим.

Ота-боболари сулолавий мадраса мударриси, оналари кизлар мактабининг мураббияси бўлган саводхон-илмли зиёлилар оиласида камол топган Яҳё Ғуломовда ёшлик чоғларидаёқ, савод ва билимга иштиёқ ниҳоятда кучли бўлган. 7-8 ёшлигида у арабий имлодаги ўзбекча ва форсча китобларни бемалол ўқий оладиган саводга эга эди.

“Намуна” интернат мактабини битиргач, Яҳё Ғуломов аввал Тошкентдаги Ўзбек таълим институтида (1923-1926), сўнгра Самарқанд Давлат педагогика академиясида (1927-1930) билим олди. Бўлат Солиев, Мусо Саиджонов, Василий Лаврентьевич Вяткин, Абдурауф Фитрат каби ўз даврининг билимдон олимларидан маърузалар тинглаб, сабоқ чиқарди. Турон, Улуғ Туркистон халқларининг қадимги тарихига бўлган қизиқиш Я. Ғуломовни ўша пайтларда Самарқандда археологик қазишмалари билан шуҳрат топган шарқшунос олим ва ўлкашунос археолог В.Л. Вят-

кин билан яқинлаштирди. Я. Ғуломовнинг мазкур устози форстожик ва ўзбек тилларини мукамал биларди. У Мирзо Улуғбекнинг бундан бир неча асрлар муқаддам бузилиб, ўрни ҳам билинмай кетган расадхонаси изларини аниқлаб, уни қазиб ўрганган эди. Қадимги Самарқанд вайроналари - Афросиёб ёдгорлигида археологик қазилмалар олиб бориб, унинг сирларини очишга қўл урган ҳаваскор бўстоншунослардан эди.

В.Л. Вяткин толиби илмларга “Мусулмон Шарқи тарихи” курси бўйича маърузалар ўқир эди. У Самарқандда тарихий обидаларни сақлаш қўмитасининг раиси ҳам эди. XX асрнинг 20-йилларида Я. Ғуломов В.Л. Вяткиндан археология фани бўйича илк сабоқлар олди ва унинг Афросиёбдаги қазилмаларида қатнашди. Хуллас, Самарқандда Ўзбек педагогикасида олинган тарихий сабоқлар Я. Ғуломовнинг келажакда тарихшунос ва элшунос-археолог бўлиб етишиши йўлидаги бошланғич бўғин эди.

Самарқанд таҳсили тугаб, мустақил илмий тадқиқотлар даври бошланди. Шу замонда Тошкентда тарихий ёдгорликларни сақлаш ва илмий ўрганиш республика қўмитаси - “Узкомстарис” ташкил этилиб, унга меъморий обидаларни сақлаш билан бир қаторда, Ўзбекистон ҳудудида археологик тадқиқотлар олиб бориш вазифаси ҳам юклатилган эди.

1933 йилда Я. Ғуломов ушбу қўмитага, аввал илмий ходим, сўнгра эса илмий котиб этиб тайинланди. У Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термиз ва Тошкент шаҳарларидаги тарихий-меъморий ёдгорликларни сақлаш ва уларни ўрганиш юзасидан илмий тадқиқотлар олиб бориш билан бирга археологик экспедицияларда ҳам қатнашди. Илк бор у 1933 йилдаёқ, М.Е. Массон бошчилигида Давлат Эрмидажи ва “Узкомстарис” томонидан уюштирилган Зарафшон экспедицияларида қатнашади.

Бу даврда Я.Ғуломов дала шароитида археологик қидирув ишларини ташкил этиш, қайд этилган ёдгорликлар устида дастлабки тадқиқотлар ўтказиш бўйича салмоқли тажриба орттирди. Мустақил археологик тадқиқотларни Я.Ғуломов илк бор 1936 йилда қадимги Хоразм ерларида, ҳаваскор археолог дўсти Турди Мирғиёсов билан биргаликда бошлади. 1937 йилда унинг гуруҳига археолог А.И. Тереножкин ва архитектор Б.Н. Засипкинлар жалб этилди.

Қадимги Хоразм ерларида сақланиб қолган сон-саноксиз ар-

хеологик ёдгорликлар, бу кўхна ўлкани қачонлардир обихаёт билан обод этган панжадек таралган қатор-қатор суғориш тармоқларининг сувсиз қуриб қолган асрий ўзанлари ва атрофда сочилиб ётган турли-туман археологик топилмаларни диққат билан ўрганар экан Я. Ғуломов деҳқончилик хўжалигининг асоси ҳисобланган суғориш тарихи билан жиддий шуғулланишни тарих фанида бош масала экан, деб ҳисоблаган эди.

Чунки, Ўрта Осиёнинг қадимги маданият масканларидан бири ҳисобланган Хоразмнинг ўзлаштирилиб обод этилиш тарихи, қадимги ўзига хос тамаддунга ҳамда бу ўлка аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари билан боғлиқ бўлган қатор ҳаётий масалаларга аниқлик киритиш учун бу кўхна тарихий деҳқончилик воҳасининг суғорилиш солномасини босқичма-босқич синчиклаб тадқиқ этиш лозим эди. Бунинг учун катта куч билан кенг қўламдаги археологик қазишмаларни амалга ошириш зарур эди.

1937 йилнинг кузида Хоразм археологик экспедицияси ташкил этилди. Унга С.П. Толстов раҳбар, Я. Ғуломов эса ёрдамчи этиб тайинланди. Ўша йилдан бошлаб, Я. Ғуломов Хоразмнинг суғорилиш тарихини чуқурроқ тадқиқ этишга киришди. Дастлаб у Хоразм меъморчилиги тарихига оид тўпланган далилий маълумотлар асосида “Хива ва унинг ёдгорликлари” номли асарини ёзиб тугатди. Сўнгра илмий изланишларини давом эттириб, Амударё этакларида сунъий суғоришнинг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиш тарихини ўрганишга киришди. Хоразм экспедициясининг кенг қўламли дала ишларида фаол қатнашди.

Кўп йиллик археологик тадқиқотлар, қўлёзма асарлар таҳлили асосида Хоразмнинг 3-3,5 минг йиллик ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти тарихини баён этган йирик илмий асар ёзилиб тугалланди. Бу тадқиқот Я. Ғуломовнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” мавзуида 1950 йили ёзилган докторлик диссертациясининг асоси эди. Олим бу илмий ишда Хоразм археологик экспедицияси тадқиқотлари натижаларидан кенг фойдаланди.

1957 ва 1959 йилларда рус ва ўзбек тилларида нашр этилган Я. Ғуломовнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” номли китобида мазкур қадимги деҳқончилик ўлкасининг 3,5 минг йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган суғорилиш ва сув иншоотлари қурилиш техникаси тарихи даврма-давр талқин этилган.

Я. Ғуломов Амударё этаклари ҳавзаси археологик ёдгорликларини синчиклаб текшириш асосида дарё дельта тармоқларининг тошқин сувларидан ҳосил бўлган катта-кичик лиманлар (кўлмақлар)да деҳқончилик ва илк суғориш тармоқларининг бунёд этилиш жараёнини жуда жонли тасвирлайди. Унинг ёзишича, тошқинларнинг тасодифий ва беқарорлиги туфайли Хоразмнинг ибтидоий деҳқонлари уларга батамом тобе бўлиб, ҳар фаслда доимо қулай кўлмақлар ахтариб, тошқинлар орқасидан кўч-кўрони билан кўчиб юрган.

Деҳқончилик хўжалигини кўчма тарзда бўлиши туфайли Хоразмнинг илк деҳқонлари дарё тошқинларидан ҳосил бўлган кўлмақ ва тармоқлари бўйларида ярим ертўла шаклида қурилган енгил-елпи чайлаларда яшаганлар. Улар кўрғонли қишлоқ ёки турар жойларни бино қилишни билмаганлар.

Хоразмнинг қадимда суғорилиб ўзлаштирилган ерларида қайд этилиб тадқиқ этилган улкан қалъалар ҳамда йирик суғориш тармоқлари эса милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Хоразмда содир бўлган ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

Я. Ғуломовнинг фикрича, мустабид подшоликларнинг ташкил топиши йирик суғориш системаларини барпо этишда ҳал этувчи омиллардан бири бўлган. У магистрал (бош) каналлар қазииш, улкан дамбалар кўтариш ва саноксиз сув иншоотлари барпо этиш учун мамлакат аҳолисини сафарбар этиб, оммавий ҳашар-бегорлар уюштирган.

“Хоразмнинг суғорилиши тарихи” китобида муаллиф воҳанинг ирригация техникаси ва сув хўжалиги масалаларига алоҳида ўрин беради. Унда қадимги даврнинг ниҳоятда кенг ва саёз тошқинларга асосланган каналлардан то ўрта асрларнинг кўп тармоқли суғориш системаларига ҳамда навардлардан¹ барпо этиладиган дамба ва тўғонлардан то чигир чархпаррақларгача бўлган Хоразм ирригацияси техникасининг тарихий тараққиёти батафсил тасвир этилади.

Я. Ғуломов Хоразм воҳаси сув хўжалигини тартибли сақлаб туришда ҳашар ишларининг ҳаётий аҳамияти ҳақида тўхталар экан, Шарқнинг барча мамлакатларида бўлганидек, ўтмишда Хоразмда ҳам суғориш иншоотлари ҳукмрон табақа кўлида меҳнаткаш деҳқон аҳолисининг кучидан муттасил фойдаланиш курули сифа-

тида хизмат қилганини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Ирригациянинг ривожланиши ва инкирозга юз тутиши масалаларида ўтроқ деҳқон ва кўчманчи чорвадор аҳолининг ўзаро иқтисодий-сиёсий ва маданий алоқаларининг ҳаётий аҳамияти тўғрисидаги Я. Ғуломовнинг фикри ва мулоҳазалари айниқса диққатга сазовордир. Унинг ёзишича ўтроқ деҳқон зироаткор воҳа билан чорвадор дашт ўртасида яқиндан тинч-тотувлик алоқалар боғланиб, қудратли давлат тузган шароитдагина ривожлана олган. Суғорма деҳқончилиқни кенгайтириб, воҳани ҳимоя қилишга қодир шаҳарлар кура олган.

Я. Ғуломовнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” асарига илмий жамоатчилик ўз вақтида жуда юқори баҳо берган. Давлат Эрмитажининг директори академик Б.Б. Пиотровский “Яҳё Ғуломовнинг Ўрта Осиёнинг хўжалиқ ҳаётининг асоси ҳисобланган суғориш соҳасидаги тадқиқотлари ҳақиқатдан ҳам ниҳоятда буюқдир”-деб баҳо берган эди.

Ўзбекистон тарихшунослигидаги ушбу ўта долзарб серқирра мавзу билан Яҳё Ғуломов, 1950 йилда докторлик диссертациясини ёқлагач, жиддийроқ шуғулланишга қарор қилди. Бирок тадқиқотни қайси вилоятдан ва кимлар билан бошлаш лозим, деган муаммо кўндаланг турарди. Чунки Ватанимиз худудида қадимги Хоразм музофотидан ташқари Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва Тошкент воҳалари ҳамда Фарғона водийсидек деҳқончилик хўжалиғи қадимдан ривожланиб келаётган тарихий обод ўлкаларда ер-сув муносабатлари, сув иншоотлари барпо этиш усуллари ва улардан фойдаланиш тартиб-қоидалари жиҳатидан ўзига хослиғи билан фарқланадиган асрий ҳаётий тажрибалар таркиб топган эди.

Бу қадимги воҳаларнинг суғорилиш тарихини алоҳида-алоҳида ўрганиш лозим эди. Бундай улкан жиддий тадқиқотни ёлғиз ҳолда бажариш деярли иложсиздир. Чунки халқимизда “Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас”, деган мақол бор. Кўп йилларга мўлжалланган тадқиқотлар иқтидорли ёшларни жалб этиб, каттагина илмий жамоатчилик билан амалга оширишни тақозо этарди. Шу мақсадда Я. Ғуломов раҳбарлигида бир гуруҳ илмга чанқоқ ёшлар шарқшунослиқ, тарих ва археология фанлари соҳалари бўйича тадқиқот ишларига тортилди (Қ. Муниров, А. Сотлиқов, Х. Муҳамедов, А. Саъдиев,

камина ва бошқалар).

Устоз Я. Ғуломовни мен Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетида таҳсил олган йилларданок билар эдим. Кейинчалик менга аён бўлишича, ўтган асрнинг 40-йилларида ленинградлик академиклар Б.Д. Греков ва В.В. Струве раҳбарлигида “Ўзбекистон тарихи”нинг икки жилдлигини ёзиш ва нашр этиш режалаштирилган экан. Асарнинг биринчи жилдини ёзиш А.Ю. Якубовский, К.В. Тревер ва С.П. Толстовларга топширилган. Сергей Павлович бош, Яхё Ғуломов махсус муҳаррирлар этиб тайинланган эканлар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Тошкент шаҳрида истиқомат қилган А.Ю. Якубовский уруш тугагач, кўпчилик касбдош олимлар катори, она шаҳрига қайтади. Орадан икки йил ўтгач, 1947 йилнинг ёз мавсумида, Панжикентда археологик қазишларни қайта бошлаш мақсадида аввал Тошкентга ташриф буюради, сўнгра Самарқанд орқали Панжикентга йўл олади.

Урушдан кейинги икки йил давомида А.Ю. Якубовский Ленинград шаҳрида “Ўзбекистон тарихи”нинг аввалги жилди бўйича ўзига тегишли қисм ва бобларни ёзиб тугатиб, улар матнини кўлёзма ҳолида муҳарририятга топшириш мақсадида ўзи билан олиб келаётган экан.

А.Ю. Якубовскийнинг аспиранти Сабоҳат Азимжонова, укаси Амиржон Азимжонов ва мен Александр Юрьевични Тошкент вокзалида кутиб олдик. Ўша урушдан сўнгги йилларда Тошкентда бирорта ҳам меҳмонхона йўқ эди. Бундай вазиятни назарда тутиб, опа азиз устозлари учун чоғроккина алоҳида хона ажратиб, унда дам олиш ва ижод қилиш учун зарурий жиҳозлар тартиб билан жойлаштириб қўйган экан. Сабоҳат опа устоз А.Ю. Якубовскийдан Самарқанд сафари олдидан уч-тўрт кун оталари ҳовлисида бўлишини илтимос қилдилар. Устоз елкасини бироз қисиб мойиллик бергандай бўлди. Шундай қилиб, биз ленинградлик машҳур олимни бобомиз—мулла Азимжон домланинг ўзбекона хонадонига жойлаштирдик.

Сабоҳат опа туфайли А.Ю. Якубовскийдек машҳур олимни кўрганим ва танишганимдан ниҳоятда мамнун уйга қайтдим. Дарвозадан чиқиб бироз юрган ҳам эдим, йўлда икки нафар навқирон зиёлисифат нотаниш зоти шарифларга дуч келдим. Улардан бирлари баландроқ, иккинчи ўрта бўй, хушбичим эди. Улардан

бўйлироғи менга мурожаат қилиб, «йигитча! Сабоҳатхон Азимжоннова номли аспирантканинг уйлари Ўқчи маҳалласида деб айтишган эди. Мабодо шу атрофда эмасми?» деган савол бердилар. Мен уларга адашмасдан тўғри топиб келаяпсизлар, кўчанинг куйисидаги дарвозадан сизлар сўраб келган хонадонга кирилади, деб жавоб бердим. Сўнг, уларни бошлаб, А.Ю. Якубовский жойлашган хонага олиб кирдим. Улар меҳмон олим билан узоқ вақт дейдор кўришмаган қадрдонлардек кучоқ очиб кўришишди. Тошкентга келиши билан муборакбод этишди.

Кейинроқ билсам улардан бири собиқ иттифоқ Фанлар академияси моддий-маданият (Археология) институтининг доктаранти Я. Ғуломов, иккинчиси Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг раҳбари Р. Набиевлар экан. Шу тариқа ўша мўътабар куни бўлажак устозим билан бобомиз хонадонидан илк бор тасодифан учрашиб қолган эдим.

Орадан икки йил ўтгач, 1949 йилнинг сентябрь ойида талабалик йилларининг якуний палласида содир бўлган вазият тақозоси билан Я. Ғуломовга мурожаат қилишга тўғри келди. Лекин бу сафар мулоқот тасодифий тарзда эмас, балки эндигина ривож топаётган илм даргоҳига кириб, унда Я. Ғуломовдек бағри кенг, билимдон устоз раҳнамолигида ижод сиру асрорларини ўрганишдек эзгу ниятли учрашув бўлган эди.

Тўртинчи курсга кўчган ҳам эдик, деканимизнинг буйриғига биноан курсдошларимизга диплом иши мавзулари тавсия этилиб, илмий раҳбар тайинлаш бошланди. Бир неча курсдош талабалар арабшунослик бўйича мавзу олиш хоҳишини билдирдилар. Бирок тўрт йил давомида бизга араб тилидан дарс бериб, амалий машғулотлар олиб борган устозлар (С. Мирзаев, А. Ғаниев ва М. Баходиров)га дипломантларга илмий раҳбар этиб тайин этилмадилар. Чунки улар етук мадраса билимига эга бўлсалар-да, мутахассислик бўйича, ҳали илмий даражага муяссар бўлмаган эканлар. Оқибатда биз орзу қилган арабшунослик кафедраси ташкил этилмади. Гуруҳимизга “Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари тарихи” ихтисослиги бўйича диплом мавзуи бериладиган бўлди.

Аксарият соҳа бўйича унвонли мутахассис ўқитувчиларимиз рус гуруҳи талабаларидан етарли даражада дипломантларга илмий раҳбар бўлиш борасида розилик беришган экан. Шу боис бизнинг гуруҳимиз дипломантларга илмий раҳбар бўлишга розилик

беришмади. Ўша кезларда биз диплом иш мавзуини белгилаб берадиган устоз масаласида муаллақ вазиятга тушиб қолган эдик. Шу аснода фронтовик курсдошимиз Исмоил ака Усмонов Я. Ғуломовга қўшни бир маҳаллада яшар экан, икки дўст дипломант: Абдусодиқ Ирисов ва Талъат Неъматовларни эргаштириб, домла хонадонига кириб боришган ва диплом иши мавзуларини белгилаб олиб қайтиб келиб қолишди. Бундай қутлуғ хабарни эшитгач, ўша заҳотиёқ мен ҳам Я. Ғуломов ҳузурига ошиқдим. Етиб бориб дарвоза зулфини қоқдим. Ичкаридан лаббай, марҳамат кираверинг, деган сўзларни эшитиб, дарвозахона йўлагидан ҳовлига кирдим.

Домла супа устида ёнбошлаб қандайдир кўлёзма асарни ўқиётган эканлар, саломлашдик, хуш келибсиз, хўш мақсад дедилар. Мен ҳолатимни баён қилиб, диплом вазифаси бўйича бирорта мавзуни тавсия этсангиз ва илмий раҳбарлик қилсангиз деган эдим, менга қиё боқарканлар, кечагина уч нафар дипломантларга мавзулар белгилаб, раҳбарлик қилишга розилик берган эдим, тўртинчиси оғирлик қилса керак, деган сўзларни айтишлари билан, мен ўша заҳотиёқ уч дипломант сизга юк бўлмаган, тўртинчиси ҳам оғирлик қилмас деган умиддаман, дедим. Домла салгина жилмайиб, менга нигоҳ ташлар эканлар ҳа, дарвоқе, “мен ҳам сизга раҳбар бўлишга розиман, ёзинг. Диплом мавзуи “XVII асрда Хива хонлиги ва Эрон муносабатлари тарихидан” деб номланади, дедилар.

Мазкур мавзу бўйича асосий манба Хива хони Абулғозий Баҳодирхоннинг икки асари: “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” номларидаги араб алифбосидаги ўзбекча ёзилган кўлёзма асарлари ҳамда рус тилида нашр этилган “Материалы по истории туркмен и Туркмении”. Ушбу ёзма манбаларда сизга тавсия этилган мавзуни ёритиш учун маълумотлари етарлидан ҳам ошиқроқ деб қўшиб қўйдилар.

Тавсия этилган манба асарлар ва мавзуга оид адабиётлар бирма - бир ўқиб чиқилгач, диплом режаси тузилди. Сўнгра ҳар бир манбани синчиклаб ўрганишга киришдим. Ойлар ўтди, диплом ишининг бир қисмини тугаллаб, раҳбаримга кўрсатиш мақсадида эрта билан уйларига кириб бордим. Устоз ичкари ҳовлида меҳмонхонада папирос чекиб турган эканлар. Стол устида уч жилдли докторлик диссертациясининг муқовага олинган кўлёзма нусхаси,

чоғроқ мис баркашда чекилган папирос қолдиқлари уйилган. Билсам, Я. Фуломов “кино” маркали папирос чекар эканлар, чекканда ҳам тутунини тутунига улаб. Ўша кеча устоз бир қанча ўрам “кино”ни чекиб, ётиб ухламасдан докторлик диссертациясининг дастлабки нусхасини ёзиб тугатган эканлар.

Я. Фуломов шоғирдлари ишини одатда ўқитиб тинглар эди. Мендан, хўш дипломни ёза бошладингизми, деб сўрадилар. Мен вазифани дастлабки қисмини қоралаб келдим, дедим. Сўнг ўқиб бердим. Тинглагач, аввало режадан чиқиб кетибсиз. Мавзу, кириш қисмидан то хулосасигача дуторнинг торидан бандларига боғланиши лозим, деган фикрни айтиб, бу масалага қатъий муносабатда бўлишни таъкидладилар.

Биринчи бобни тугатиб, бир неча мартаба уни ўқиб беришимга тўғри келди. Дикқат билан тинглагач, домла менга қараб, Абдулаҳад, сиз билсангиз керак, бошвоқли сигир майдонда қозик қоқиб боқилади. Шу боис у қозик атрофида гир айланиб тозалаб бир чеккадан ўтлайди. Фанда ҳам шунга ўхшаш ҳар бир масала аниқ белгиланиб, у ечилгач, иккинчи ва учинчи масалалар ечими-га киришилади.

Мана шундай ҳаётий ўхшатишлар билан узтоз ёзиб тугалланган қисмларни такрор-такрор режали баён этишга даъват этдилар. Дип-лом ишини ёзишдаги бундай мушкулот менга эриш туюлсада, уни ёзиб тугатдим. У устоз томонидан юқори баҳоланиб, ҳимояга тавсия этилди. Шу тариқа Я. Фуломов мени тарихий манбаларни ўрганишга қизиқтириб, тарихий манбашунослик фанига йўналтирган эдилар.

XIX асрнинг 50-йилларида Ўзбекистон тарихшунослигида мазкур масаланинг ўта долзарб бўлганини назарда тутиб, устоз менга “Бухоро ва Россия муносабатлари тарихига доир манбалар (XIX асрнинг 20-50 йиллари)” номли мавзуни номзодлик диссертацияси сифатида мақбул топдилар. Кучли иштиёқ билан мавзу устида дастлабки изланишлар ҳам бошланиб, даставвал, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон давлат кутубхонасининг нодир китоблар фонди, Ўрта Осиё Давлат университетининг асосий кутубхонасида ҳамда Москва ва Ленинград шаҳарларидаги марказий кутубхоналарда сақланаётган тарихий босма асарлардан мавзуга доир маълумотларни тўплаб олдим. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган

асарларнинг илк каталоги диққат билан ўрганилди. Мир Абдул Карим Бухорийнинг “Ўрта Осиё тарихи”, Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммад Шарифларнинг “Тарихи Амир Ҳайдар” ҳамда Мулла Олим Маҳдумхожанинг “Тарихи Туркистон” асарлари, шунингдек, Бухоро амири Ҳайдарнинг дипломатик хужжатлар тўплами “Мактубот, муншаот ва маншурот”ларда қайд этилган тарихий маълумотлар алоҳида ўрганилди.

Устознинг муттасил назорати остида кейинги боб ва унинг қисмлари ёзилиб, аспирантура муддатидан ярим йил аввал диссертация матни тугатилиб, институтимизнинг илмий кенгашига топширилди. Ҳимоя ҳам муваффақиятли ўтди. Бирок, институтимизда илмий ходимлик учун бўш жой йўқлиги туфайли ишга қабул этилмадик. Ўша йилларда ёш фан номзодлари Фанлар академиясининг фармониغا биноан икки йил илмий тадқиқот институтларидан бирида ишлаб беришлари шарт бўлиб, ўзга, ҳатто олий таълим илмгоҳларида ҳам фаолият кўрсатиш жоиз эмасди.

Ўша оғир ва мушкул кунларда Я. Ғуломов мени йўқлабдилар. Етиб бордим. Аҳвол-дедилар. Бекорчилик дедим. Бундай сўзни тилга олишдан уялмайсизми? Ёшгина фан номзоди, етук “ярим тарихшунос” сиз ҳаракат қилсангиз бўлмайдими? Мен устозга савол билан мурожаат қилдим: Фанимизда тарихчилар бутун ёки яримта шаклларда ҳам бўладими?

Бизнинг замонимизгача Ўрта Осиё халқлари тарихига доир топилиб фанга киритилган ёзма манбаларнинг илк нусхаларининг энг қадимийси милоддан аввалги минг йилликнинг ўрталари билан саналади. Шуларга асосланилса, сиз билган тарих 2,5 минг йилликдан ошмайди, бу даврий тарих ҳам жуда кемтик. Бундай тарихни тўлдириш даврий босқичларини аниқлаб, қадимийлаштириш лозим. Биргина Бойсун тоғи Тешиктош ғоридан топилган ибтидоий одам қолдиқларидан аён бўлишича, диёримизда ҳозирча қарийб 100 минг йиллардан бери инсон зоти яшаб келаётган экан. Бундай тарихий ҳақиқатни назарда тутадиган бўлсак, 997,5 минг йиллик тарих сиз учун мутлақо қоронғу, дедилар.

Устозга, бундай кўҳна тарихнинг манбаи борми? Уни қаердан ахтариш керак? Уни ўрганса бўладими? деган саволлар билан мурожаат қилдим. Бу ноёб манба археологик ёдгорликлар, улар ер ости қаватларида жойлашган, мен билан археологик экспедицияда

қатнашсангиз, уларни пайкаб оласиз, қазиб аста-секин тадқиқ этишни ўрганасиз. Ҳозирча бекор юрманг, Ўзбекистон тарихи музейи илмий ходим ўринлари борасида конкурс эълон қилди. Конкурса қатнашинг ва ишга жойлашинг.

Шу тариқа қатъий қарор билан музейда кичик илмий ходим сифатида фаолиятимни бошладим. Бир йил давомида музейнинг тарихий экспозицияси, фондидаги археологик топилмаларни (В.И. Спришевский бошчилигида) ўргандим. Экспозицион залларда намойиш этилган қадимий топилмалар ва уларнинг тарихий аҳамияти борасида талаба ва ўқувчилар гуруҳлари ўртасида тарихий мавзуларда махсус суҳбатлар ўтказдим. Булар мен учун дастлабки амалий фаолият бўлди.

1956 йилда Я. Ғуломовнинг тавсияси билан конкурса қатнашиб, Тарих ва археология институтига ишга ўтдим. Устоз Иброҳим Мўминов институтнинг директори эканлар, мени шарқшунос-тарихчи эканимни ҳисобга олиб, Я. Ғуломов бошчилик қилаётган “Қадимги ва ўрта асрлар тарихи бўлимига” кичик илмий ходим сифатида буйруққа имзо чекдилар. Мазкур йўллар орқали сеvimли касбим тарихшуносликнинг йирик чорраҳасига қадам қўйдим.

Ушбу илм даргоҳида етук археологлар В.А. Шишкин, В.Д. Жуков, А.И. Альбаум, этнограф О.А. Сухарева, Муршида Абдулина, Шоикром Иноғомов, тарихчилар О.Д. Чехович, Р.Ғ. Муқминова ва бошқа кўпгина касбдош олимлар жамоасида тадқиқот олиб бориш бахтига муяссар бўлдим. Тез орада археологлар сафига қадимшунос Т. Аъзамхўжаев, И. Ахроров, М. Аминжоновалар келиб қўшилди.

Я. Ғуломов ва В. Шишкин раҳбарлигида қатор махсус экспедициялар ташкил этилиб, Фарғона водийсида Қува, Ахсикат; Бухорода Замонбобо, Варахша ва Қизилқир; Самарқандда Афросиёб; Сурхондарёда Болаликтепа каби ёдгорликларда кўп йиллик қазिशлар бошлаб юборилди.

Ўтган асрнинг 50-йиллари охирига бориб, Я. Ғуломов раҳбарлик қилаётган шоғирдларининг сафи янада кенгайди. Сафимизга А. Сотликов, А. Саъдиев, З. Аҳмаджонова, Г. Михайлова, Ф. Солиева, Э. Хожиев ва бошқалар келиб қўшилдилар. Уларнинг ҳар бирига устоз фанда қўл урилмаган, шу билан бир қаторда илмий аҳамияти ниҳоятда долзарб мавзулар тавсия этар ва уларни

илмий кенгашда тасдиқлаб берар эдилар. Чунки Я. Ғуломовнинг раҳбарлик услуги аниқ режали, назорати муттасил, талаби қатъий эди.

XX асрнинг 60-йиллари ўрталарида “Қадимги ва ўрта асрлар бўлими”га Я. Ғуломов яна ўн нафардан ортиқ форс ва араб тилларини пухтагина эгаллаган шарқшунос ёшларни қабул қилдилар.

Бу янги гуруҳга устозимиз ёзма манбаларда қайд этилган Мовароуннаҳр ва Хуросонга оид маълумотларни белгилаб чиқиш ва уларни ўзбек тилига таржима қилиш вазифасини топширдилар. Ёш шарқшунослар зўр қизиқиш билан ишга киришиб кетдилар. Вазифаларини аниқлаб, манбаларини белгилаб бериш менга юкланди.

Бўлим йиғилишида устоз ёш мутахассислар шуғулланаётган манбашунослик йўналишининг илмий моҳияти тўғрисида сўзлаб, диёримиз ва унинг туб аҳолисини ҳаққоний тарихи фақат бир неча туркум бош манбалар (ёзма, археология, этнография, география) асосида ёзилади. Мазкур манбаларни синчиклаб тадқиқ этмасдан туриб, тарихий жараёнлар, улар билан боғлиқ воқеалар ва уларнинг ижобий ёки салбий оқибатларининг сабабларини аниқлаб бўлмайди. Шуларни назарда тутганда манбашунослик йўналиши ижтимоий фанларда ниҳоятда муҳим ўринга эгадир. Мазкур йўналиш имкони борича, гуманитар соҳа олимларининг биргаликда уйғунлашган ҳолда тадқиқотлар олиб боргандагина кўзланган натижаларни беради. Йиллар ўтиб, эркин ижод қилиш даври келади, кўп жилдлик тарихимизнинг саҳифаларини ёзишда сизлар ҳам фаол қатнашасизлар деган умиддаман, деган сўзлари ҳамон ёдимда.

Ўша 60-йилларда Я. Ғуломов тарих, археология, этнография ва манбашунослик соҳалари йўналишлари борасида олиб борган илмий, ташкилий ва амалий фаолияти ақл бовар қилмас даражада кенгайиб кетди. Бир томондан шогирдларнинг қатор номзодлик диссертациялари матнларини синчиклаб ўқиб чиқиб, фикр ва мулоҳазалар билдириш ҳамда уларнинг илмий салоҳиятини оширишда йўл-йўриқ кўрсатиш. Иккинчи томондан, Бухоро, Фарғона, Самарқанд ва Тошкентда олиб борилаётган археологик тадқиқотлар, тарихчи шарқшуносларнинг сафини кенгайтириш мақсадида бир гуруҳ ёшларни аспирантурага тортиб, илмий раҳбарлик қилишдек ўта масъулиятли вазифалар устозни толиқтириб қўй-

моқда эди.

Худди ўша йилларда айрим етук тарихшунослар (М. Абдураимов, Ҳ. Зиёев ва бошқалар) илмий тадқиқотларини яқунлаб, Я. Гуломовнинг масъул муҳаррирлигида нашрга тайёрлайдилар. Бундай муҳаррирликка ниҳоятда жиддий муносабатда бўлган устоз, айрим ҳолларда ишдан таътилга чиқиб, барчасини ўқиб чиқар, фикр ва мулоҳазаларини ёзма равишда берар эди. Бундай салмоқли китоблардан айримларини ҳатто бизга ҳам ўқиб чиқишни тавсия этардилар.

Ўша йиллари гуманитар фан соҳалари, хусусан, тарих, тилшунослик, ҳатто география бўйича бирорта ҳам фан доктори даражасига эга бўлган мутахассис йўқ эди. Шу боис устоз тарихшуносликдан ташқари, тилшунослик ва география фанлари бўйича ҳам аксарият докторлик диссертацияларига расмий оппонент бўлишига тўғри келар эди.

Масалан, Фаттоҳ Абдуллаевнинг “Хоразм тили лексикаси” ёки Ҳ. Ҳасановнинг “Ўрта Осиёлик географлар, сайёҳлар ва уларнинг асарлари” номидаги докторлик диссертациялари бўйича расмий оппонентлик қилиб, ҳар икки йўналишдаги икки турдаги тадқиқотларга юқори баҳо бериш билан, уларда жиддий илмий камчиликлар ва нуқсонлар борлигини таъкидлаб ўтган эдилар.

Я. Гуломов, айниқса, бўлим йиғилишларига жиддий эътибор берардилар. Ҳар бир бўлим илмий ходими ёки аспиранти бўлмасин, ёзган мақола, рисола ёки диссертациясининг бир қисми бўлмасин муҳокама этилар эди. Бундай мустақил тадқиқотларни бўлимнинг барча аъзолари ўқиб чиқиб, ўз фикр ва мулоҳазалари билан муҳокамада фаол қатнашиши шарт эди. Сўнгра бўлим йиғилиши баҳо бериб, қарор чиқарилар эди. Қатор китоблар нашрга, номзодлик ёки докторлик диссертациялар химояга тавсия этилган эди.

Устознинг Ўзбекистон тарихи борасида кўзлаган режалари борасида ўйласам, улар бутун яхлит ҳолатда ибтидоий даврдан то замонамизгача бўлган улкан тарихий даврларни қамраб олган экан.

Ҳаққоний тарихнинг умумий йўналишини белгилаб олиш учун аввало барча бош манбаларни жиддий тадқиқ этиш, улардаги мавжуд далилий маълумотларни тўлдириш ниятида табиий ва аниқ фанларнинг ютуқларидан фойдаланиш лозим эканига ишонган

эканлар. Тарихшунослик фанининг ривожини, шубҳасиз иқтидорли илмга берилган ёш олимларга боғлиқ эканлигини ҳисобга олиб, устоз тарихшунос, археолог, этнограф ва шарқшунос мутахассисларнинг сафини кенгайтиришга алоҳида эътибор берган эканлар. Фаннинг кенг қўламига жалб этиш мақсадида уларга тавсия этилган мавзуларнинг узвий боғлиқлиги ўзаро ҳамкорликни юзага келтирган экан. Шу боис ҳар биримиз умумий археологик қизиқмаларда биргаликда қатнашар ва ташкилий масалаларда қўмақлашар эдик. Ҳар бир мавзу бўйича ёзилган илмий ишни ўқиб чиқиш лозим эди.

Я. Ғуломов томонидан ўрнатилган бундай интизом, айниқса катъий вазифа, кўпинча баъзан бизга эриш, тўғрироғи жафодек туюлар эди. Биз учун эриш туюлган бу илмий “жафо” аслида аллома устознинг фан сирларини билиб олиш йўлида бизга меҳр билан берган илм мактабининг шарофатли меваси экан. Устознинг фикрича, тадқиқотчининг илмий асари, хоҳ у мақола, хоҳ китоб бўлсин, аввало, илмий натижа, қолаверса унда ёритилган масалалар ва жараёнлар кўпчиликка аён эмас. Шу боис, бундай жиддий тадқиқотлар воситасида фанимиз тараққий топиб, ўтмишимиз ойдинлашади. Тарих бу оддийгина баён эмас, балки ҳаётий сабоқлар солномасидир. Сабоқлар эса келажак мевасидир, деб айтган сўзлари ҳамон ҳаёлимдан кетмайди.

Изоҳлар

1. Навард-шоҳ — шаббалардан ясалган катта-кичик боғлама, фашина деб ҳам юритилади.

КАМТАРИН, САҲОВАТЛИ ИНСОН, ҚОМУСИЙ ОЛИМ

Мен Ўрта Осиё давлат университетини (ҳозирги Миллий университет) 1958 йилда имтиёзли диплом билан битириб, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих ва археология институтига ишга келганимда мазкур институтнинг директори Яҳё Гуломов, директор муовини Шомухтор Шомағдиев, илмий котиб Л.М. Ланда эдилар. Шундай катта олимлар бошқарган илмий даргоҳда қарийб 20 йил Яҳёхон ака билан бирга ишладик. Биз ёшларга аён бўлган нарса, биринчидан, Яҳёхон аканинг жамоадаги бекиёс обрўси, иккинчидан унинг камтарин, очиқ кўнгил, саховатли инсон эканлиги, учинчидан у зотнинг кенг қамровли қомусий олим эканлиги эди. Яҳё Гуломович директор бўлишлари билан бир қаторда институтнинг “Ўзбекистонинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи бўлимини” бошқарар эдилар. У киши бошқараётган бўлимда ўзларига ўхшаш меҳнаткаш ходимлари О.Д. Чехович, Р.Г. Муқминова, Т. Қодирова, А. Муҳаммаджоновларга биз ёшларнинг ҳавасимиз келар эди. Чунки, улар Яҳёхон ака бошчилигида иш кунлари давомида эртадан кечгача бўлимда бўлиб, қадимий қўлёзмаларнинг сирларини очиш билан банд эдилар.

Яҳёхон аканинг ёш илмий ходимларга меҳрибонлиги, уларнинг илмий ўсишларига ёрдами чексиз эди. Мен бунга 1959-1960 йилларда институт комсомол қўмитасининг биринчи котиби бўлганимда тўлиқ амин бўлдим. Яҳёхон ака келажакда Ўзбекистон тарихини ҳаққоний акс эттирадиган илмий кадрларни тайёрлашга катта ҳисса қўшган олим.

Ёш иқтидорли ёшларни ўзлари бош бўлиб, собиқ иттифокнинг илм-фан марказлари Москва, Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург), Новосибирск шаҳарларидаги аспирантурага ўрнаштириб келар, уларга номзодлик диссертацияларининг мавзуларини ўзлари тавсия этар, аспирантурадаги ўқиш даврида уларнинг ҳолидан хабар олиб турар, лозим бўлса, уларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатар эдилар. Ана шундай ёш тадқиқотчилардан кейинчалик машҳур тарихчи олимлар етишиб чиқди. Р.Г. Муқминова, Т. Қодирова, О.Д. Чехович, А. Муҳаммаджанов, М. Қосимов. А. Асқаров, Ў. Исломов ва бошқалар шулар жумласи-

дандир.

Яҳё Ғуломов фаол жамоатчи бўлиб, халқ орасида тез-тез бўлиб турар эдилар. XX асрнинг 60-йилларида «Халқ университетлари»ни ташкил қилиш расм бўлган эди. Бизнинг “Тарих ва археология” институти улушига Қибрай туманидаги бутун Иттифоққа машхур “Қизил Ўзбекистон” колхозида «Халқ университети»ни очиш вазифаси кўйилди. Бу университетни очишда ва унинг ишини йўлга қўйишда забардаст олимимиз Яҳёхон аканинг роллари катта бўлди. Ҳеч эсимдан кетмайди, «Халқ университети»нинг навбатдаги машғулоти Ўзбекистон археологларининг фаолиятига бағишланди. Институтимиз олимларидан 15 киши, шуларнинг ичида камина ҳам Яҳёхон ака бошчилигида колхозга ташриф буюрдик. Колхоз правленияси аъзолари колхоз раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдужамил Матқобулов бошчилигида бизни кутиб олдилар. Асосий маърузачи Я.Ғ. Ғуломов эдилар. Аллома республика археологларининг қилаётган ишлари ҳақида марокли чиқиш қилдилар. Уларнинг ютуқ ва камчиликлари тўғрисида тўлқинланиб гапирдилар. Ўзбекистон худуди археологияга оид топилдиқларга бой эканлиги, уларни очиш ва тадқиқ қилиш, эски ирригация ва суғориш шахобчаларини топиш ва улардан амалда фойдаланиш масаласини кўндаланг қилиб қўйдилар. Расмий чиқишлардан сўнг бир пиёла чой устида хангома қизиб кетди. Яҳёхон ака халқнинг турмуши билан, уларнинг маънавияти билан қизиқдилар, бу борада колхоз правленияси аъзоларига саволлар берди ва ўз фикрларини изҳор қилдилар. Қишлоқ меҳнатқашлари билан бу учрашув марокли ўтди. 1964-1968—йилларда Ўзбекистон халқлари тарихининг тўрт томлиги устида қизгин иш олиб борилди. Бу ишларга Яҳёхон аканинг ташаббуси билан ёш олимлар ҳам жалб қилинди. Мен ҳам Яҳёхон ака, Р.Х. Аминова “оқ фотихалари” туфайли муаллиф сифатида жалб этилдим. Бу менга билдирилган катта ишонч эди. Шу жойда қизиқарли бир воқеани эслайман. Мен ҳали фан номзоди бўлмаган вақтим, 1969 йилнинг бошларида Бутуниттифоқ тарихчиларининг Ўрта Осиё республикалари тарихини яратишга бағишланган анжумани Қирғизистон пойтахти Фрунзе (ҳозирги Бишкек) шаҳрида ўтадиган бўлди. Шунда бизнинг институтдан анжуманга ким боради деган масала туғилганда, Р.Х. Аминова мени тавсия қилганлар. Институтимиздаги катта олимлардан бири Фанлар ака-

демиясининг вице-президенти Иброҳим Мўминовга ҳали фан номзоди бўлмаган одам бу анжуманга юборилапти, деб етказган. Бу масалани ойдинлаштириш учун Раҳима Ходиевна вице-президент хузурига чақирилган. Опа вице-президентга мени вакил қилиб юборилишимни асослаб берганлар, диссертация ёқлаш арафасида эканлигимни, менинг номзодим институт етакчи олимлари билан, жумладан академик Яҳё Ғуломов билан маслаҳатлашилганлиги, у киши маъқуллаганликларини айтиб берганлар. Шундай қилиб, мен бу анжуманда қатнашиб, Қирғизистонинг етакчи олимлари, жумладан В.П. Шерстобитов ва бошқалар билан мулоқотда бўлиб қайтганман.

Мана орзиқиб кутган кунлар ҳам етиб келди. Мен 1969 йили 30 июнда номзодлик диссертацияни Тарих ва археология институти-нинг кичик илмий кенгашида муваффақиятли ҳимоя қилдим. Ёзги чилла даври, кунлар жуда иссиқ. Шу даврда академик Яҳё Ғуломовнинг саховати, инсонпарварлиги, одампешалиги яна бир бор намоён бўлди. Қабул қилинган қоида бўйича, Кичик илмий кенгаш қарорини Катта илмий кенгаш яширин овоз бериш йўли билан тасдиқлаши лозим эди. Таътил даври бошланган эди, Катта илмий кенгашнинг йиғини кузда чақирилиши ҳам мумкин эди. Мазкур кенгашнинг раиси Яҳё Ғуломов эдилар. Мен билан номзодлик диссертацияни иккинчи диссертант – самарқандлик яна бир козоқ ўғлони Алиев Учтемир ҳам ҳимоя қилган эди. Яҳё Ғуломов бу йигитлар Катта илмий кенгашни кузгача сарсон бўлиб кутиб юрмасинлар деб, биз ҳимоя қилган куннинг эртасига, яъни 1 июл куни Катта илмий кенгаш мажлисини чақириб, бизнинг диссертацияларни яқдиллик билан тасдиқлаб беришди ва уларни Олий Аттестация комиссиясига – Москвага юборишга зарур ҳамма хужжатларни имзолаб бердилар. Бу олижаноб инсоннинг ёшлар ҳақидаги навбатдаги ғамхўрлигининг намунаси эди. Кун иссиқ бўлишига қарамай икки номзоднинг камтарин банкетларида бошқа олимлар қатори қатнашиб, ота-оналаримизни, қавм-қариндошларимизни хушнуд этганлар. Бу олийжаноблик, инсонийлик бизнинг хотирамизда умрбод мухрланиб қолган. Яҳё Ғуломов камтарин инсон, забардаст аллома, қомусий олим бўлишлари билан бир қаторда, ажойиб оила бошлиғи, қалби пок, гўзаллик шайдоси бўлган инсон эдилар. Иш жараёнида бу улуғ зотнинг хонадонларида бир неча бор бўлганман. Улуғ олимнинг

оила аъзолари-рафиқалари Собира опа, фарзандлари Сокина опа, ширинсуҳан, меҳмоннавоз кишилар бўлиб, биз борганимизда мулойим кутиб олишар, ҳовлилари доимо саранжом-саришта бўлар эди. Ҳовлидаги ажойиб гуллар, мевали дарахтлар ичида қафасдаги гўзал какликларнинг сайрашлари одамга хузур бағишлар эди. Тарих муаммолари борасидаги домла Яҳёхон ака билан суҳбатимиз кизигандан-қизир эди. Суҳбат охирида доимо уйда бўладиган серкатиқ, кўкатларга тўла мошхўрда косаларда меҳмонга тортилар эди.

Ана шундай ажойиб сиймо, камтарин, бағри кенг инсон, комусий олим, академик Яҳёхон ака Ғуломов хотираси халқимизда асрлар бўйи сақланашига шубҳа йўқ.

УЛУҒ УСТОЗ ХОТИРАСИГА ТАЪЗИМ

Аллоҳ яратган жонзотларнинг энг сараси, кучлиси инсон экан, инсонийликни адо этиш, ҳаммамизга буюрилган фарз. Лекин, ажабланарлиси, муқаддас фарзни Аллоҳ санокли сиймоларга на-сиб қилар экан. Камоли эҳтиром ила ёзаётган мазкур битигимиз қаҳрамони, илм-маърифатнинг сўнмас офтобларидан бири тарих-чи-археолог, устоз Яҳёхон Ғуломов ҳақидадир.

Халқимизда “Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар”, деган мақол бор. Мен эса шогирдлик бахтидан баҳраманд бўла олган, устозлари кўп илмсеварлардан бириман. Устозларим онам-дек, отамдек улуғ ва азиз эканликларини маънавий ва илмий чўққиларга етиб борганимдагина чуқур ҳис эта бошладим. Уларни ич-ичимдан соғинадиган, эслайдиган бўлиб қолдим. Уларнинг қадрига етдимми, мендан кўра яратган эгам билгучирокдир. Ҳар қалай, устозларнинг ўғитлари ва берган таълим-тарбиялари орқали ҳаётда ўз ўрнимни топдим. Асли Учқўрғоннинг тизза бўйи тупроқларини кечиб улғайганман, Тошкентдаги мактабгача педагогика билим юртини имтиёзли битириб, 1958 йили Низомий номидаги Тошкент Педагогика институтининг тарих-филология факультетига ўқишга кирдим. Мақсадим ҳаёт, Ватан, давр ҳақиқатларини тарихимиз саҳифаларида ёритиш эди. Чунки, мени болалиқда қийнаган воқеа 30-йилларда Тошкентдай азим шаҳардан ота-боболаримизнинг кулоқ қилиниши эди. Ахир нима учун ўзига тинч, тўқ оилаларнинг аъзолари камбағал бечораларга айланиши керак? Мана шу жумбоқларнинг ечимини топмоқчи бўлган умидим ўзгариб кетиши ҳаёлимга сира келмаган эди.

Биринчи курсда аудиторияга салобат билан устоз Яҳёхон Ғуломов кириб келдилар. Устоз бизга Ўзбекистон халқлари қадимги тарихи ва археология асосларидан маъруза ўқидилар. Аждодларимиз мерослари ҳақида аниқ, жонли, қизиқарли суҳбатлари ва маърузалари билан кўнглимизга жуда тез йўл топа олдилар. Мен устознинг сабоқларидан ҳайратланиб, ўзимни қизиқтирган саволларимга жавоб олар эдим. Археология бўйича илми хазина бўлган устоз Яҳёхон Ғуломов, мени ўзининг битмас-туганмас сеҳрли илм оламига чорлай бошлади. Ва мен, энди та-

рихчигина эмас, устозим каби аждодларимиз мероси бўлган ёд-горликларни ўрганишга шайланиб қолдим. Археология бўйича битилган китобларни ўқий бошладим, кўлёзмаларни ғайрат билан, эринмай, қизиқиб ўргандим. Институтни битириш яқинлашган ойларда, устоз махсус курс бўйича “Ўзбекистон археологияси”дан сабоқ бера бошлади.

Тақдир тақозоси билан институтда таҳсил олаётган пайтимда оилали ва фарзандли ҳам бўлдим, шунга қарамасдан, устозга ўша, тинчимни олаётган ширин орзуимни айтишга журъат этдим. Устоз: “орзуга айб йўқ”, дедилар. Демак, устоз менинг орзуимдан рози. Бироқ, устоз директорлик қилаётган Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институтида кадрлар қисқартирилиши кетаётганини айтдилар. Ва ҳозирча ўзим битираётган институтда ишлаб туришимга маслаҳат бердилар. 1963 йилдан 1966 йилгача у ерда ишладим. Кейинчалик, устозимнинг ҳар томонлама кўрсатган ёрдамлари ва менга бўлган ишончи билан Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институтига, “Суғд тарихи манбашунослиги” мутахассислиги бўйича аспирантурага топширдим ва 1966 йили аспирантурага кириб, унинг курсларини ўташ учун бир гуруҳ ёшлар билан бир қаторда Россияга йўлланма олдим. Чунки, ўша даврда мен эришмоқчи бўлган илмиётнинг мутахассислари Ленинградда ва Москвада эдилар. Энди бизлар ўша даврда, СССР ФАнинг Осиё ва Африка халқлари, ҳозирги Шарқшунослик институтига бориб, яна имтиҳонлардан ўтишимиз керак эди. Яхёхон Ғуломовнинг топшириқларига биноан биз ёш аспирантларни домланинг шогирдлари, ўша вақтда фан номзоди, ҳозир академик Ў. Исломов Москвага бошлаб бордилар. Бизлар Ў. Исломов бошчилигида Шарқшунослик институти директори академик Б.Ғ. Ғафуров қабулига кирдик. Чехрасидан нур, сўзларидан ҳикмат таралиб турган бу инсон бизни илиқ табассум билан қарши олдилар. Устоз Яхёхон Ғуломов тавсияси билан бу қутлуғ даргоҳга кириб келганимизни билгач, академик Б.Ғ. Ғафуров жуда катта ишонч билан институт аспирантурасига ўқишга қабул қилди. Машҳур суғд тангашуноси О.И. Смирнова менга илмий раҳбар этиб тайинланди. Худди шунингдек аспирантурадош дўстларимга ҳам илмий раҳбарлар тайин этилди. Жумладан, ҳозир тарих фанлари доктори, профессор М. Исҳоқов суғдшунос олим В.А. Лившицга шогирд бўлди. Излаганга толе ёр деб, излаб топган устозларим бир-

биридан ўткир, олижаноб, илм-маърифатнинг покиза ҳимоячилари, ёшларнинг чинакам ғамхўрлари, уққур қанотлари эди.

Ленинградда СССР ФА Шарқшунослик институтининг филиалида оддийгина, аммо илм деса қанот боғлаб, мағрибдан-машриққача уча оладиган ўзбек қизининг ширин орзулари амалга оша бошлади. Орзу эса фақат зўр меҳнат ва заҳмат билан куртак чиқариши, гуллаши, мева бериши ҳеч кимга сир эмас.

Тил билган дил билади, деганларидай, рус тилини яхши билишим, О.И. Смирнова билан тез орада тил топишиб олишимга сабаб бўлди. Унинг теран суҳбатлари, ўз соҳаси бўйича етук илми онгимга қуйилиб қолаверди. Бу саховатли олима аёл устоз Яхёхон Ғуломовни яхши билар эдилар. Менга илмий раҳбар бўлишни устоз айнан у кишидан илтимос қилганликлари ҳақида гапирганларида, бошим осмонга етди.

Мен Ленинград университетидagi профессорларнинг маърузаларидан баҳраманд бўлдим. Араб, форс тиллари бўйича айни ғайратга тўлган пайтимда Ленинград университетида дарслар олдим. Меҳнатларим ўз самарасини берди: ўзим танлаган: “IX асргача Самарқанднинг археология ва нумизматика маълумотлари бўйича пул муомаласи” мавзусида илмий ишимни ниҳоясига етказдим. Ниҳоят, 1970 йили Тошкентга қайтиб, илмий ишимни устозим Яхёхон Ғуломовнинг иш столига қўйдим. Яратган Аллоҳимга ҳамду санолар бўлсинки, елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил тортдим. Икки юз саҳифали илмий ишим ўнлаб етук устозларимнинг беминнат маслаҳатлари ва менинг меҳнатим натижаси эди. Айниқса, ота-оналарим олдида юзим ёруғ бўлди. Уларнинг севинчларини кўрдим. Менинг камолим уларнинг бахти эди.

Илмий ишимга тақризни Ленинград Давлат Эрмитажида кўп йиллар ишлаган, 14 тили билган, араб тангаларининг билимдони А.А. Быковдан олдим. О.И. Смирнованинг диссертациямга берган юқори даражадаги илмий хулосалари устозим Яхёхон Ғуломовни беҳад қувонтирди. Унинг кўзлари порлаб: “Баракалла, қизим!” деган мукофоти ўнлаб олқишлару тақдимномаларимнинг энг олийси эди.

Шундай қилиб, устозим Яхёхон Ғуломов бошлиқ ўнлаб серқирра ижодкор устозларимнинг кўмагида илм майдонига кирдим. Халқларнинг маданий мероси тадқиқотида заҳмат чекиб, ўрганган билимларимдан кимлардир баҳраманд бўлган бўлса, де-

мак устозларимнинг меҳнатини оқлабман. Зеро, шундай эканини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда. Москвада, Санкт-Петербургда, Душанбеда, Тошкент-да, Бишкекда ҳатто Америкада илмий мақолаларим, китобларим чоп этилди.

Ана шундай, ўз баҳосини ҳалол олган илмий ишимни 1971 йил Тошкентда, Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институтида ҳимоя қилдим. Оппонентларим машҳур олимлар В.М. Массон ва М.Н. Фёдоровлар эдилар.

Ҳаёт чархпалак, деганлари шу экан, бир айланиб Самарқанддан тақдир тақозоси – турмуш қуришим муносабати билан Ўш шаҳрига келиб қолдим ва Ўш Давлат педагогика институтида тарих ўқитувчиси, кафедра доценти бўлиб ишга кирдим. Кўп ўтмай кафедра мудирлигига тавсия этишди. Ҳозирги кунда эса Қирғиз-Ўзбек университетида “Умумий тарих кафедраси”да мудир бўлиб ишляпман.

Аммо, биринчи соҳам бўлган нумизматикага меҳру муҳаббатим ошса-ошдики, бир лаҳза сўнгани йўқ. Шунинг учун Фарғона тангалари ва археологияси ҳақида илмий мақолалар, рисоалар ёздим. Мазкур ишларим илмсеварлар ва талабалар томонидан илиқ кутиб олинди. Энг қувонарлиси кўплаб шогирдларга устоз бўлдим.

“Элга хизмат - олий ҳиммат”, - деган ҳикмат нақадар катта тажрибаларнинг маҳсули эканлигига гувоҳман. Элга, юртга қилган озми-кўпми фойдали меҳнатларимнинг мевасини олишга эришдим. Аввал профессор унвонини беришди. 2005 йилда “Қирғизистонда хизмат кўрсатган таълим арбоби” унвони билан тақдирлашди. 1995 йилда эса Америкадаги илмий ишларим учун “Бутун дунё нумизматлар жамияти”нинг кумуш медали билан тақдирландим. Бу ҳурмат, кадр-қимматлар унутилмас устозларим Яҳёхон Ғуломов, О.И. Смирноваларнинг беминнат меҳнатлари, олижанобликлари туфайли мен эришган ютуқлардир.

Устозларимнинг меҳнатларини, заҳматларини қанча умрим бўлса, шунча оқлаш, ўзимдан муносиб шогирдлар қолдириш йўлида, уларнинг руҳлари ризо топиши йўлида собитман!

Яқинда Ўш вилоятига қарашли Аравон туманидаги ўнлаб ёдгорликларни ўрганиб, уларнинг номларини археология фанига киритдим. Бу 2000 йиллик топилмалар, айниқса, VI асрга оид сопол кўзадаги суғдий ҳарфлар билан ёзилган ёзув эътиборга лойиқдир.

Ишларим давомида Ўшнинг ўзидан ёзувли сопол товоқ, X-XII асрга оид араб ёзувли хум парчаларининг топилиши ва уларни синчиклаб ўрганишим устозим Яхёхон Ғуломовнинг ва ўнлаб мархум устозларимнинг руҳларини шод этаётган бўлса, не ажаб! Шоира Малика Комилованинг қуйидаги мисралари гўё устозларимга менинг ҳам қалбимдаги туйғуларимни ифода этгандек:

Қабрингиз нур билан Нуробод болсин,
Қадрингиз дилларда – Дил обод бўлсин,
Меҳрингиз тилларда – тиловат бўлсин,
Фонийда топганим – Олий бисотим.

КАДРЛАРНИ ТАНЛАШ ВА ЖОЙ-ЖОЙИГА ҚЎЙИШ САНЪАТИ

Яхё Ғуломов домланинг муваффақиятларида фан фидойиларини топиш ва ўз ўрнига қўйиш санъат даражасига кўтарилган эди, деб ҳисоблайман. Кўп йиллар давомида олиб борилган кузатувлар шуни кўрсатадики, фан соҳасида мажбурлаш услуби керакли самарани бермас экан.

Ўзбекистонда суғориш тарихини ўрганиш мактабига асос солган Я. Ғуломов (мироблар ҳам деб қўйишарди) бу соҳани чуқур тадқиқ этиш учун тарихчи, археолог, манбашунослар билан бирга ирригация назарияси ва техникасини билган олим ва мутахассисларни ҳам жалб этишни муҳим деб билган ва шунга интилган. Бу ғоя домланинг асарларида ҳам ўз аксини топган. Инженер (муҳандис), аэрофотосъемка, геодезия мутахассислари бу ишга жалб этилган тақдирдагина объектив (холис) хулосаларга келиш мумкин деб ҳисобланган.

Менинг ҳам шу соҳага кириб келишим, домланинг юқоридаги ғоясига боғлиқ. ТошДУнинг география факультети гидрология бўлимини битириб, илмий-тадқиқот институтида ишлаётган вақтимда менинг ҳаётимда муҳим бир бурилиш рўй берди. Кейинроқ билишимча, бунга мен томонимдан чиқарилган мақолалар ва сув тўғрисидаги рисола сабаб бўлган.

1968 йилнинг кузида менинг уйимга бир одам ташриф буюрди, ҳеч кутилмаган меҳмон. Оддийгина, ўрта бўйли меҳмон ўзини таништирди, “Аҳат ака Муҳаммаджонов (ҳозир академик), академиянинг тарих ва археология институтидан”. У киши менинг олдимга Я. Ғуломовичнинг илтимосига кўра келганлигини ва институтга ишга таклиф этганлигини айтдилар. Мен албатта, жуда ҳайрон қолдим ва “Мени қандай қилиб топдингиз” деб сўрадим. “Сизнинг китобингиз” орқали деган жавоб бўлди. Ҳақиқатан ҳам 1965, 1966 йиллари иккита рисола эълон қилинган эди. Унчалик катта бўлмаган бу китобчалардаги фикрлар ва унинг муаллифи домла диққатини ўзига тортган экан ва шу мутахассисни бизнинг ишларимизга жалб этиш зарур, деган қатъий фикрга тўхталган. Мен “ҳанг-манг” бўлиб қолдим. Аҳат ака (менинг кейинчалик ус-

тозим) секторда қилинаётган тадқиқотлар тўғрисида тушунча бердилар, муҳандис мутахассисларга ҳам эҳтиёж борлигини айтдилар. Мен дастлаб эътироз билдирдим, чунки диссертация ишим анча пишиб қолганлигини айтдим. Аҳат ака бу ишга (диссертацияни тайёрлашга) шароит яратиб беришларини ваъда қилдилар. Келин “тез пишар овқат” тухум-колбасани қовуриб олдимизга қўйди ва суҳбат анча давом этди. Мен ўйлаб ва маслаҳатлашиб жавоб беришимни айтди. Орадан бироз вақт ўтгач, розилик билдирдим.

Мени ишга олиш учун дирекцияга суҳбатга таклиф этишди. Айтилган кун ва саотда Ўз ФА Тарих ва археология институти директори хонасига сал олдинроқ келдим, директор опа Мелихон Охунова мен билан саломлашиб, ўтириб туришимни таклиф этдилар. Катта мажлис столининг бир чеккасида ўтирдим, бироз ўтгач хонага баланд бўйли, бурунлари анча катта, бошига бухороча дўппи кийган домла кириб келдилар ва мен билан самимий саломлашиб, директор опа олдиларига бориб ўтирдилар, бироз суҳбатдан сўнг, Мелихон опа мен томонга қараб, “бу йигит бизга ишга кирмоқчи эканлар, сиз нима дейсиз” деб Я. Ғуломовичга қараб қўйдилар. У киши мен томонга қараб, ним табассум билан “бу йигит бизга жуда керак” дедилар, бошқа гап бўлмади. Мелихон Охунова менга қараб, “сиз ишга қабул қилиндингиз, ҳужжатларни расмийлаштираверинг” дедилар, мен “раҳмат, хайр” деб ўрнимдан турдим.

Шу пайтдан домла билан, институт жамоаси билан ҳамкорликда ишладим ва нисбатан қисқа вақт ичида номзодлик, сал кейинроқ докторлик диссертациясини ҳимоя қилдим, бунга домланинг ёрдамлари бекиёс бўлди. Я. Ғуломовичнинг бевосита топшириқлари билан Бухоро, Чирчиқ воҳасида археологлар билан бевосита ишлашимга тўғри келди ва ҳар гал домланинг бағри кенглиги, ишга чанқоқ кадрларни топиши ва улуғ ишларга жалб этиши мени ҳайратга солган. Ўша даврда фақат Низомий номли педагогика институтида “Ўзбекистон тарихи” кафедраси бўлиб, уни домла умри охиригача бошқарган (бошқа олий ўқув юртларида “КПСС тарихи” кафедралари бўлган).

Мен сал кейин пединститутнинг тарих факультетини сиртдан тугатдим. Республикамизнинг деярли барча вилоятларида иш олиб борган домла маҳаллий инсонларни беғараз олий ўқув юрт-

ларига жалб этган ва уларнинг илмий ўсишига ёрдам берган. Шу сабабли, домланинг шогирдлари турли вилоятлардан бўлиб, фан ривожига муҳим ҳисса қўшдилар ва қўшиб келмоқдалар. Улар орасида кўплаб фан номзодлари, докторлари ва академиклар етишиб чиқди.

Я. Гуломовични миришкор боғбонга ўхшатиш мумкин, у киши томонидан яратилган боғ мўл-кўл ва ажойиб ҳосил бермоқда.

ОЛИЖАНОБ ИНСОН ВА УЛУҒ ОЛИМ

Ўзбекистан Республикаси археологларининг отаси, заҳматқаш, фидойи ва жонкуяр олим, инсоний фазилатларга бой бўлган Яхё Ғуломов билан XX аср 50-йилларининг бошида танишган эдим.

1952 йил 1 сентябрда Ўзбекистон ФА Президиумининг қарори билан мени шу академия қошидаги Ойбек номли Ўзбекистон халқлари тарихи музейига директор қилиб тайинлашди. Музей жамоасини олдида иккита муҳим муаммо турарди: биринчидан авария ҳолидаги музей биносини бутунлай таъмирлаш ва Ўзбекистон халқлари тарихига бағишланган, замон талабларига жавоб берадиган янги экспозицияни ташкил этиш. У вақтда музейда қадимги ва ўрта аср тарихимиз билан шуғулланадиган малакали мутахассислар жуда ҳам кам эди. 50-йилларнинг бошига қадар мен Я. Ғуломовни сиртдан билар эдим. 1952 йилнинг куз фасли ўрталарида бу мўътабар олимнинг ҳузурларига бордим. Улар мени жуда самимий, эски танишдек кутиб олдилар. Узок вақт суҳбатлашдик. Бу илк учрашув менда жуда катта таассурот қолдирди, чунки Я. Ғуломов менга ўз оғаларидек муносабатда бўлиб, бир қанча зарур бўлган маслаҳатларни бердилар. Мен биринчи навбатда музей ҳақида маълумот бермоқчи бўлганимда улар мени тўхтатиб: Ғуломқодир! Сиз ўзингизни қийнаманг, мен музейдаги аҳволни беш панжамдек биламан, мендан, қандай ёрдам керак бўлса, бажонидил амалга оширамиз, - деб мени жуда ҳам хурсанд қилдилар.

Тарихимизнинг ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодализм даврларига бағишланган экспозицияни қайта ташкил қилишни ўз зиммаларига олдилар ва зарурат бўлса, экспонатлардан ҳам ёрдам бермоқчи бўлдилар. Я. Ғуломов ўз сўзининг устидан чиқадиغان вафодор инсон эди.

1952 йилнинг октябридан бошлаб, музей илмий жамоаси янги экспозицияни ташкил этиш борасида кенг кўламда иш бошлаб юборди. Бу жараён деярли ярим йил давом этди. Шу ойлар давомида Я. Ғуломов бир ҳафтада бир ёки икки марта келиб турардилар. Айниқса, ҳар бир даврни ўзига хос томонларини экспонатлар ёрдамида кўрсата билиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари биз учун

катта ёрдам бўлди. 1953 йилнинг баҳорига келиб, музейнинг янги экспозицияси қад кўтарди. Унда Ўзбекистон халқларининг энг қадимги даврдан то XX асрнинг 50-йиллари бошига қадар бўлган тарихи жозибали экспонатлар асосида кўрсатиб берилди. Музей экспозицияси апрел ойи ўрталарида томошабинлар учун очилди. Ўшанда Фанлар академиясига Хитой Халқ Республикасининг олимлари ташриф буюрган экан. Улардан баъзи бирлари музейга ҳам келишди. Бу олимларни кутиб олишда Я. Фуломовнинг ўзлари қатнашиб, меҳмонларни музей экспозициясининг қулдорлик ҳамда феодализм бўлимлари билан таништирдилар.

1953-1954 йилларда музейшунослик ишлари билан яқиндан танишиш учун Москва, Ленинград ва Баку шаҳарларига илмий командировкага бориб келганимдан сўнг ўз фикр-мулоҳазаларимни Я. Фуломовга айтдим. Улар марказга нисбатан бизда музейларга муносабат етарли даражада эмас, шуларни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Министрлар советига мактуб юборинг, деган маслаҳатни бердилар. Мен худди шундай қилдим ва биринчи галда музей учун махсус янги бино қурилишини, иккинчидан эса етарли молиявий ёрдам кўрсатилишини баён қилдим. Я. Фуломов республиканинг айрим раҳбарлари билан учрашиб, музейдаги аҳволни айтиш билан бирга зарур чоралар кўриш лозимлигини билдирдилар. Аммо бу ҳаракатларимиз натижа бермади. Раҳбарлар бундай ишлар учун республикада имконият йўқ, деб жавоб беришди.

50-йилларнинг иккинчи ярмида Фанлар академиясига қарашли илмий-текшириш институтлари ва бошқа муассасаларга категория бериш бошланди. Унинг низомига кўра Музейга III-категория берилиши мумкин эди. Бу ҳолда музей ходимларининг иш ҳақи бирмунча камайарди. Бу ўз навбатида музей фаолиятига салбий таъсир қиларди. Музейдаги малакали ходимларини сақлаб қолиш ва музей фаолиятини янада такомиллаштириш учун Я. Фуломовнинг таклифи билан музей вақтинча Тарих институтининг бўлимига айлантирилди ва музей институт каби II-категорияга эга бўлди.

Я. Фуломов сиёсатга қараб эмас, балки юрак, виждон амри билан иш юритадиган инсон эди. Музейда узоқ йиллар давомида фонд бўлими бошлиғи бўлган Ғафур аканинг (фамилияси эсимда йўқ) айтишига қараганда, иккинчи жаҳон уруши йилларида музейда сақланаётган жуда ҳам ноёб ашёлардан Тошкент дарвозалари-

нинг 12 (ўн икки) та олтин калитини мудофаа фондига топшириш ҳақида маҳаллий ҳокимият кўрсатма берган.

Буни эшитган Я. Ғуломов маҳаллий раҳбарларни мудҳиш хатосини ўзларига тушунтира олмаганидан сўнг, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Усмон Юсупов ҳузурда бўлиб, воқеани баён қилганлар. У. Юсупов Я. Ғуломовнинг ҳақ эканлигини тан олган ҳолда, олтин калитларни ўз жойида қолдириш ҳақида кўрсатма берган.

Республикамизнинг айрим вилоятларидаги баъзи бир раҳбар ходимларнинг масъулиятсизлиги туфайли кўпгина ёдгорликлар, археологик қазилмалар олиб бориладиган жойлар оғир аҳволга тушиб қолган эди. Буни кўрган Я. Ғуломов Ўзбекистон Олий Совет Президиумига мактуб юбориб, юз бераётган аянчли аҳволни баён қилиб, зарур чора-тадбирларни кўриш ва илмий тадқиқотлар олиб бориш учун шароит яратишни илтимос қилганлар. Аммо ҳақгўй, адолатли олимимизнинг барча ҳаракатлари зое кетибгина қолмай, у кишига қарши маломат тошлари отилди. Ана шундай мураккаб вазиятда ҳам Я. Ғуломов ўз фикр-мулоҳазаларини матонат билан ҳимоя қилдилар.

60-йилларнинг бошида докторлик диссертациясини тезлаштириш мақсадида музейдан тарих институтига ишга ўтдим ва Я. Ғуломов билан елкама-елка туриб, бу институтнинг фаолиятида иштирок этдим. Я. Ғуломов археолог бўлсалар ҳам тарихшунослик ёки музейшунослик муаммоларининг чуқур билимдони эдилар. Шу сабабли кўпгина тарихчилар, музей ходимлари уларга мурожаат қилардилар ва маслаҳат олардилар.

Докторлик диссертациямнинг мавзуси Тошкент тарихига (1917-1941) оид бўлиб, унинг баъзи бир масалаларини ойдинлаштириш учун Я. Ғуломов билан суҳбатлашар эдим. Чунки, улар мен изланиш олиб бораётган даврдаги Тошкентда бўлган баъзи воқеаларни кўрган ёки эшитган бўлишлари мумкин эди. Масалан: 1917 йил 13 декабрда Тошкентнинг эски шаҳаридаги намойиш ва унинг оқибати, янги шаҳар билан эски шаҳар советларининг ўзаро муносабати ва ҳоказо.

1965 йилда Тошкент тарихига оид китобим чиққанда Я. Ғуломов биринчилардан бўлиб, республика газетасида бу китоб ҳақида ижобий тақриз билан чиқдилар. Я. Ғуломов атрофидагиларга меҳрибон, ҳар соҳада раҳнамолик қиладиган, сидқидилдан

ёрдам берадиган инсон эди. Жуда ҳам оддий, камтарин, ким бўлишдан қатъи назар (зиёлими, дехқонми, хунармандми ва х.к.) яхши суҳбатдош, ўз билганларини бошқалар билан баҳам кўрадиган Я. Ғуломов қаерда бўлсалар атрофларига мухлислари тўпланарди. 60-йиллар охири ва 70-йиллар бошида Бухоро ва Хоразм тарихини яратиш учун мен ва бўлимимизнинг бошқа ходимлари шу вилоятларда бўлганимизда бир воқеага гувоҳ бўлган эдик. Фанлар академиясидан келганлигимизни эшитиб келган бир кичик гуруҳ (5-6 киши) биз билан самимий суҳбатлашди. Улар Я. Ғуломовнинг аҳволини, саломатлигини сўраб, дуо қилишди. Улардан бири бу одам авлиё сифатидаги, башорат қилувчи олим, ўз шогирдларига қайси жойни кавлаш кераклигини кўрсатиб берадилар. Шу жойлар кавланганда кўпинча ноёб ашёлар топилар эди, деди. Атрофдагилар бу сўзни тўла маъқулладилар.

50-йилларда Тарих ва археология институти телемарказ атрофидаги бинолардан бирида жойлашган эди. Шу ерда Я. Ғуломовнинг 50 йиллик юбилеи тантанали вазиятда нишонланди. У вақтда мен тарих музейида ишлар эдим. Сўзга чиққанлар, шу жумладан камина ҳам юбиляр ҳақида жуда илиқ, самимий ниятлар билдириб, Я. Ғуломовнинг республика фанига қўшган улкан ҳиссасини кўрсатиб бердилар. Орадан ўн йил ўтгандан сўнг (бу вақтда мен Тарих ва археология институтида ишлар эдим) олдимга Я. Ғуломовнинг шогирдларидан А. Муҳаммаджонов ва Ў. Исомовлар келишиб, бу улуғ олимнинг 60 йиллигини ўтказиш зарурлигини айтишди. Мен институт касаба уюшмаси раҳбари сифатида бу фикрни тўла маъқулладим. Аммо Я. Ғуломов юбилей ўтказишга бутунлай қарши бўлдилар. Мен ҳам уларни кўндириш учун ўзлари билан махсус суҳбатлашдим. Ўшанда Я. Ғуломовнинг ҳаммага ўрнатилган бўладиган сўзлари ҳамон эсимда: Ғуломқодир мен бир юбилейни бошимдан ўтказдим, ўшанда ўзимни қанчалик ноқулай ҳис қилганимни ҳеч кимса билмайди, шуни ўзи етади. Яна мени ўтқазиб, ҳар-хил иборалар билан мақтаб, осмону фалакка кўтаришадими, менга бунинг кераги йўқ, мен яна ноқулай аҳволда қолишни истамайман, дедилар. Ўз сўзларида қатъий турганликлари сабаби улуғ олимимизнинг юбилеи ўтказилмади.

Оқ кўнги, ҳақиқат ва адолат учун маҳкам бел боғлаб курашадиган, кези келганда қаттиқ-қўллик қиладиган бу буюк сиймо эл

олдида катта обрў ва эътиборга сазовор бўлган эди. Уларни шогирдларидан бири домла ҳам юмшоқ ва қаттиқ дейиши бежиз эмасди.

Шўролар тузуми даврида камдан-кам олимлар тарихимизга холисона баҳо берарди. Я. Ғуломов шулар жумласидандир. Улар очикдан-очик айтмаган бўлсалар ҳам, дилларида ватанимизнинг вақти келиб мустақил бўлиши, тарихимиз эса одилона ёзилишига ва умуман янги давр бошланишига ишонч билан умид боғлаганлар.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг содиқ фарзанди, улуғ аллома, энциклопедист олим Я. Ғуломов тарих ва археология фани ривожланишига, малакали кадрлар тайёрлашга ўзининг жуда катта ҳиссасини қўшди. Ўзбек халқи бундай сиймолар билан фахрланишга ҳақлидир.

ЯХЁ ҒУЛОМ КАШФИЁТИ

(эссе)

Ҳали биз мактабларда Мисрми, Месопотамия суғорилиш тарихини ўрганмоқда эдик. Ҳали йирик тарихчи олимларимиз аллақайлар-даги қоратупроқ ва ноқоратупроқ ерлар тажрибасини ёйиш билан машғул эдилар.

Шундай пайтда Яхё Ғулом худди Колумб Американи очган каби бизга неча минг йиллик бўҳронлар ортида қолиб кетган «олис» Хоразмни кашф этиб берди. Ҳа, фақат унинг суғорилиш тарихинигина эмас, балки ўзини, борлигини очиб, чанг-чунгини артиб, бус-бутунича кўрсатди.

Яхё Ғуломовнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” китоби ёзилган йилларда мозий ҳақида гап кетгудек бўлса, уни «уриб» бериш расм эди. Энг қадимги қалъаларнинг қолдиқларини ипидан-игнасиғача текширган, Хоразмнинг бурчак-бурчакларигача бир неча марта илмий экспедициялар уюштириб, ёпиғлик қозонни очган бизнинг академикимиз ҳақиқат йўлидан борди, тарих қандай бўлган бўлса, шундайлиғича кўрсатди, кулдорлик жамияти ҳақида гапиратуриб, мана, у нима дейди: «Қадимги кулдорлик жамиятида Хоразмдаги суғориш иншоотлари ўз даврининг энг илғор суғориш иншоотлари бўлган”.

Ёки милоддан олдинги биринчи минг йилликнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини тадқиқ этатуриб, бундай ёзади: «Хоразмда катта сув иншоотлари қурилиб, шаҳарлар ҳаёти барқ урган, Хоразм давлати гуллаб яшнаган». Ҳақиқатни айтиш соғлом муҳитда оддий гап, аммо қалтис шароитда қаҳрамонликдир.

Пойтахт кўҳна Урганчдан Хивага кўчирилган йилларда Абулғози Баҳодирхоннинг ер ва сув ислохотини амалга ошириш тажрибаси бу жиҳатдан айниқса диққатга лойикдир. Абулғози Баҳодирхон тахтга чиққач, ишни ер ва сув ислохотидан бошладики, унга мувофиқ, барча қавм-уруғлар тўртта тўпага бирлашди, яъни уйғур ва найманлар бир тўпа, қўнғирот ва қиётлар бир, нукуз ва манғитлар бир, қанғли ва қипчоқлар бир тўпа, улар ўзларига жами ўн тўрт уруғни жам этдилар. Мамлакат шимолидан то Оролгача бўлган ер ва сув иншоотлари уларга теппа-тенг тақсимлаб бе-

рилди.

Бу, аввало, уруғлар ўртасидаги ғавғо-жанжалларга барҳам беришни таъминлади, қолаверса, ер ва сувдан фойдаланишни тубдан яхшилаш имконини яратди.

Абулғози Баҳодирхоннинг Урганч-Орна каналини қаздириб, янги Урганч шахрига асос солгани, Ёрмиш каналини барпо этиб, янги Кот қалъасини қурдиргани, Ғазовот каналини бунёдга келтириб, Ғазовот қалъасини яратгани каби мисоллар орқали муаллиф суғориш ишининг мамлакат ҳаётидаги муҳим ўрнини босқичма-босқич ёритган. Китобда келтирилган халқ оғзаки ижоди дурдоналари ўзи бир янгилик, афсона ва ривоятлар, нақл ва ҳикоятлар ўзи бир кашфиёт!

Шулар таъсирида мен тарихимизни янада чуқурроқ ўрганиш, кечмиш воқеа-ҳодисалар, тарих яратган қаҳрамонлар ҳақида асарлар ёзишга муяссар бўлганимни яшира олмайман. Ўтган асрнинг 80-чи йилларида "Дарёсини йўқотган қирғоқ" романим, қатор эссе ва публицистик асарларим ана шу таъсир асосида яратилгани рост.

Хоразм суғорилиш тарихи ҳақида гап кетганида бошқа масалалар қатори икки нарса-қазув ва дағиш муаммоси алоҳида ўрин тутиши аён.

Бир қазув ҳикояси бундай.

...Хоразмда канални арна, ариқни ёб, ариқча, жилғани солма де-йишади. Дарё суви лойқали бўлганидан ҳар йили кеч кузга бориб арна ва ёбларни лой босади, айниқса, соқалар сув ўтмайдиган ҳолга бориб қолади. Шу боисдан ҳосил йиғиштириб олиниши биланок, сув йўлларини лойқадан тозалаш ишлари қизғин бошланиб кетади.

Арналар сувни тўғри Амударёдан олади. Бош соқа мамлакатнинг жанубий дарвозаси - Хазорасп ёнбағри, Туямўйинда бўлгани сабаб асосий тозалаш ишлари ана шу ердан бошланади. Бу жараён қазув дейилади.

Қазув йилда бир марта умумхалқ ҳашари сифатида ўтказилади. Барча туманлар аҳолиси хонадон ҳисобидан битта кишини ҳашарчи қилиб соқага юборади. У ўз капчаси (бели, кетмони), бир неча кунга етадиган емиши билан белгиланган вақтда Туямўйинга етиб боради. Бу ишни туман ва қишлоқ мироблари ташкил этадилар. Қазувга мамлакатнинг бош мироби раҳбарлик қилади. Йил-

нинг келишига қараб қазув бир ой, баъзан икки ой давом этади. У жуда тантанали бошланади.

Қиш қаттиқ келиб, ер музлагани сабаб Огаҳий бош миробликка кўтарилганидан кейинги биринчи қазув қиш охири, эрта баҳорга тўғри келди. Барча тайёргарлик ишлари ўз вақтида ўтказилди. Кўп аждодлари, отаси мироб ўтганлиги, тоғаси Мунидан ўрганганлари, болаликдан қазувларни кўриб кўзи пишганлиги Огаҳийга ишни ташкил этиш ва олиб боришда кўл келди.

...Соҳилдаги ясси жойга қатор-қатор ўтовлар қурилган. Қиш охири бўлишига қарамай кун ҳали исимаган. Кўк беғубор, қуёш чиқиб турган бўлса ҳам шуъласи ерни ва танни иситишга ожиз. Аммо ернинг музи эриган, соқанинг лойи бўш. Ўзанинг ҳар ер - ҳар ерига бошдан - охир арқонлар тортилган. Ҳар арқон оралиғи битта туманнинг баҳрига тушган сахн, ўз навбатида у ҳам қишлоқларга бўлиб берилган.

Ўтовлар олдидаги майдонга катта гулхан ёқилган. Йўғон-йўғон саксовуллар чарс-чарс ёнади, гулхан борган сари кўкка ўрлайди. Баъзи ўтовларнинг олдиларига ҳам олов ёқилган. Уларнинг атрофида одамлар доира-доира бўлиб, гурунглашиб, чой ичиб ўтиришибди. Майдон марказига қурилган супада созандалар шўх-шўх куй чалмоқдалар. Ҳамма хони аъзамнинг ташрифини кутмоқда.

Одат бўйича хон ҳазратлари биринчи қапчани ўзанга уриб, лойни рошга - қирғоқ тепасига отмоқлари даркор. Бу ҳар кимнинг ҳам кўлидан келаверадиган осон иш эмас, сабабки, рош ўзандан анча баландда, лойни унга отиб, белгиланган жойга етказиб тушириш талаб этилади. Бу умуман ғўч йигитларнинг иши. Аммо Оллоқули Баҳодирхоннинг ҳам айни кучга тўлган ғўч пайти. Шундай бўлса-да...

Ҳаммада хон не қилар экан, деган хаёл бор. Бировлар (асосан аъёнлар, хонга яқин амалдорлар) бир кор-ҳол юз бермаса эди, деган ташвишда, бошқа бировларга хоннинг ўзанга тушиб, рошга лой отиши эриш туюлади, баъзиларга эса текин томоша керак...

Жарчи тахт соҳиби келаётганидан хабар берди, ҳамма оёққа қалқиди. Сал ўтмай Ҳазорасп томонидан отларнинг дупури эшитилди. Ҳамма шу томонга тикилди. Бир тўп суворийлари билан Оллоқулихон соҳилга етиб келганида вазмин куй чалиниб, саф-саф одамлар хиёл бошларини эгганча, олий ҳазратга эҳтиром ба-жо этиб турдилар.

Жиловдорлар безатилган отнинг олтин юганидан оҳиста ушлар эканлар, хони муаззам шиддат билан эгардан тушиб, ерга кадам қўйиши ҳамоноқ, унинг шаънига олқишлар янгради.

Оллоқулихон аъёнларга яқин бориб, уларнинг саломига алик олди, сўнгра қазувчилар томон юзланди. Унинг чехраси очик, вақти чоғ, худди кураш майдонига чиқаётган полвонлардек фикри -зикри бир жойга тўплангани жиддий ва зийрак кўзларидан билиниб турар эди. Одамлар уни хайрихоҳлик билан кутиб олдилар.

Аъёнлар билан бўлган қисқа суҳбатдан сўнг давлатпаноҳ ўз чо-дирига йўл олди. Қазувчилар гулханлар ёнига тўшалган дастурхонлар атрофига ўтирдилар. Ҳаммага ош тортилди. Куйларга кўшиқлар уланди.

Пешин намозидан сўнг барча ўзанга тушиб, ўнг ва сўл томонга жойлашиб, соқанинг олд томонига - хон ўзанга капча урадиган нуктага кўз тикиб туришди.

Тепада хон кўринди, унинг ўнг ёнида девонбеги, сўл томонида бош мироб Огаҳий, орқада аркони давлат, барчаси шаҳдам юриб ўзанга келишарди. Пастга тушганларидан сўнг Оллоқулихон бош миробга юзланиб, мулойимлик билан сўради:

Қазувни не муҳлатда тугатмоқликни режа қилурсизлар?

Туманларки бор, ўн беш - йигирма кун ичинда ишни адо қилмоқликка аҳд этмишлар, бошқалар-да олардин орқада қолмоқликка орланиб турурлар,-деди Огаҳий очик чехра билан. - Ўзингиз, аъло ҳазрат, бошлаган иш, иншооллох, тез аро шодумон-лик ила якун топгай!

Аҳли уламо дуога қўл очди: Омин!

КОМУСИЙ ОЛИМ ЭДИ

Яхё Ғуломов. Бу ном бизга забардаст олим ва моҳир педагог, беминнат устозни эслатади.

Дарҳақиқат, у шундай эди, тасаввуримизда шундай бўлиб қолган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Биз бугун 100 йиллик муборак тўйи нишонланаётган кунда олим Яхё Ғуломовни, педагог Яхё Ғуломовни эслаймиз, ҳамма учун баробор, камсукум ажойиб инсон Яхё Ғуломовни хотирлаймиз.

Яхё Ғуломов, аввало, тарихчи археолог олим, Ўзбекистонда археология илмининг асосчиларидан бири, ниҳоятда нозик таъб, фозил одам, серқирра илм соҳиби, комусий олим эди.

Яхё Ғуломов Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институтида археология бўлимини кўп йиллар бошқарди. Ўша даврларда у киши раҳбарлигида Зарафшон, Бухоро, Тошкент воҳаларига археологик отрядлар экспедициялари уюштирилар, кўплаб археологик ёдгорликлар, топилмалар ўрганилар, археологик кашфиётлар қилинар эди.

Археологик обидаларга бой бўлган Ўзбекистонда археологик ишларни кенг кўламда олиб бориш учун биргина бўлим торлик қилиб қолди. Энди катта бир мустақил институтга эҳтиёж туғилди. Яхё Ғуломовнинг бевосита ташаббуси билан Самарқандда 1970 йилда археология илмий-текшириш институти ташкил этилди ва бу институт тезда археология илмининг марказига айланиб улгурди. Институтнинг бундай ютуқларга эришишида Яхё Ғуломов шогирдлари (А. Аскарлов, Т. Ширинов)нинг хизматлари катта бўлди.

Яхё Ғуломовнинг юқори малакали кадрлар тайёрлаш соҳасидаги устозлик ишлари ҳам таҳсинга сазовор. Унинг шогирдлари орасида ҳозирги кунда уч академик, кўплаб фан докторлари бор.

Яхё Ғуломов олий ўқув юртларида тарих фанини ўқитиш ва соҳанинг савиясини кўтариш борасида ҳам сезиларли ишлар қилди. Моҳир ўқитувчи - педагог сифатида танилди. У бош бўлган коллектив томонидан тузилган “Ўзбекистон тарихи” олий

ўқув юртлари учун тарихдан ягона дарслик бўлиб қолди.

Айтилганидек, Яхё Ғуломов комусий олим эди. У тарихчи, этнограф, археолог олимгина эмас, ўзбек мумтоз адабиёти, ўзбек тили ва диалектларининг билимдони, шу билан бирга этимологик кузатишлар олиб борган олим ва таржимон сифатида ҳам бизга маълум эди.

Бир мисол. Яхё Ғуломов диалектолог Ҳисом Ғуломовнинг “Ўзбек тилининг Жиззах шеvasи” номли номзодлик диссертациясига биринчи расмий оппонетлик қилган эди. Ўшанда биз унинг ўзбек тили диалектологиясини ҳам жуда яхши билишига, диалектология ишини ҳам баҳолай олишига ишонч ҳосил қилган эдик.

Яна бир мисол. Яхё Ғуломовнинг кўрсатишича Жиззах топоними Бобур ва Бартольд асарларида “Дизак” ёхуд “Дизах” сўзидан, диз-қалъа, -ак (-ах) эса, кичрайтириш кўшимчаси-ча бўлиб, қалъача (кичик қалъа) демакдир. Жиззах “дизах // дизак диз-қалъа, -ак (-ах) -ча. Бу этимология Яхё Ғуломовнинг 1948 йил 7 ноябрда “Социализм йўли” газетасида босилган “Қадимги Жиззах” мақоласида келтирилган эди. Бу этимологиянинг тўғрилиги Ҳисом Ғуломовнинг диссертациясида тасдиғини топган эди.

Яна шуни ҳам айтайки, менинг илмий ҳаётимда бошқа устозларим каторида Яхё Ғуломовнинг ҳам салмоқли хизмати бор. 1960 йилда докторлик диссертациясини тайёрлаш жараёнида ишим талаб қилган айрим тарихий-этнографик масалалар юзасидан мутахассис тарихчи олимнинг консултациясига эҳтиёж сезган эдим ва бу масала юзасидан Яхё Ғуломовга мурожаат қилдим. У киши мамнуният билан менга керакли маслаҳатларни берди. Бу консултациялар, асосан, ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиши, Ўзбекистон худудига турли туркий қабила ва уруғларнинг келиши, халқнинг этник таркиби ва улар иштирокида ўзбек диалектларининг шаклланиши масалалари юзасидан бўлар эди. VI асрнинг ўрталаридан бошлаб, Тошкент, Фарғона ва Хоразм ерларига туркий қабилалар кўплаб кўчиб кела бошлади. Туркий қабила ва уруғларнинг бу ерларга оммавий тарзда кўчиб келишлари то VIII асрнинг бошларигача давом этди. VIII-IX асрларга келиб, уларнинг ўтроқлашиши кучаяди ва туркий қабилалар туркий бўлмаган халқлар билан тил ва этник жиҳатдан муносабатда бўла бошлайди. XII асрда Қорахонийлар таркибида туркий қабилалардан чигиллар, яғмо, арғулар, қорлуқлар келдилар. Шунингдек, Сирдарё

томонлардан ўғузлар, улар ортидан кипчоқлар келдилар. Қорахонийлар даврида туркий қабила ва уруғларнинг янгидан кўчиб келиши, туркий тилда сўзлашувчи ўтроқ деҳқонлар қишлоғидан ва хунармандлар шаҳарларидан иборат яхлит ҳудуд вужудга келди. Қорахонийлар ва Хоразмшоҳлар даври ҳозир ўзбек миллати ишғол қилган ҳудуднинг асосий қисмида ўзбек халқининг алоҳида туркий тиллик ўтроқ деҳқон-қосиб жамоа сифатида шаклланган даври бўлди. Ўзбек тилида сўзлашувчи ўзбек халқи келиб чиқди. Ўзбек халқи тилига асос бўлган тил бирлиги ҳам шу даврда шаклланди. Хуллас, Яхё Ғуломовнинг мулоҳазасига кўра, тахминан VI-VIII асрлардан бошланган мураккаб этно-лингвистик жараён, ниҳоят XI асрда, мени қизиқтирган тил бирлиги-қорлук, чигил, уйғур тил бирлигининг вужудга келишига сабаб бўлган эди.

Яхё Ғуломов домладан олган сабоқларим асосида диссертациямни қайта кўриб чиқиб, у киши берган маслаҳатларга мослаштирдим. Устознинг яна бир марҳаматини диссертациямни ҳимоя қилаётган чоғда ҳам сездим.

Яхё Ғуломов Фанлар академиясининг ижтимоий фанлар бўлими ҳимоя советининг аъзоси сифатида норасмий оппонент бўлиб, ҳимоям музокарасида қатнашиб, ишимни юқори баҳолаган эдилар. Бу ҳол мени хурсанд қилган, у кишига бўлган ҳурматимни янада оширган эди.

Яхё Ғуломов билан менинг дўстона муносабатларим яна 70-йилларда академиянинг Тил, адабиёт ва тарих бўлимига академик котиб қилиб тайинланганимдан кейин бошланди. Бўлимга ёрдам бериш учун ўша кезларда Яхё Ғуломов белгиланган эди. Бундан устознинг кўп йиллик тажрибаси бўлим ишининг самарали бўлишини таъминлаш кўзда тутилган эди. Бу даврларда бирдамлик билан олиб борган ишларимизнинг самарали бўлганлигини ички бир қониқиш билан эслайман.

Ҳозирги кунда мен илм соҳасида нимагаки эришган бўлсам, унда тилшунос, диалектолог устозларим билан бирга устоз Яхё Ғуломовнинг ҳиссаси бор эканини баралла айта оламан ва ўзимни улар олдида бурчли ҳисоблайман.

Яхё Ғуломов Ўзбекистонда тарих, археология, этнология илимининг ривожланишига қўшган ҳиссаси ва “Хоразмнинг суғориш тарихи (Қадим замонлардан ҳозиргача)” каби фундаментал илмий-

тадқиқотлари, кадрлар тайёрлаш, педагогик ишларидаги катта хизматлари учун тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби каби илмий даража ва унвонлар билан тақдирланди. Яҳё Ғуломовнинг илмий фаолиятига берилган энг катта эътибор унинг академик этиб сайланганидир. Тошкентдаги марказий кўчалардан бирига академик Яҳё Ғуломов номи берилган.

Яҳё Ғуломов ҳозир орамизда йўқ, лекин у ажойиб инсон, устоз бўлиб, дўстлари, ҳамкасблари ва шогирдлари хотирасида яшайди ва қалбларда ўчмас нур, ибрат бўлиб қолади. Чунки, у шундай эъзозга лойиқ.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	5
Абдурахмонов А.	
Муҳтарам устоз	7
Абдусаматов Ҳ.	
Меҳрибон олим	8
Асқаров А.	
Асрларга татиғулик умр	11
Абдураззоқов А.	
Академик Я. Ғуломов ва Ўзбекистон археологиясига табiiй фан ютуқларини жорий этиш самаралари	22
Ахраров И.	
Академик Яхья Гулямович Гулямов – мой учитель и на- ставник	27
Бўриев О., Ражабова Н.	
Академик Я.Ғуломов ва Қашқадарё воҳаси археологияси	38
Ғофурова Р.	
Улкан қалб эгаси	42
Жалилов С.	
Тарихчилар сардори эди	44
Зиёев Ҳ.	
Озодлик орзусида дунёдан кўз юмган олим, устоз ва мураббий	50
Исламов Ў., Мирсоатова С.	
Ўзбекистон ибтидоий археологиясини ўрганишда Яхё Ғуломовнинг роли	55
Исҳоқов М.	
Устоз Яхё Ғуломов менинг тақдиримда	62
Қаюмов А.	
Улуғ аллома тўғрисидаги хотиралар	68
Қодирова Д.	
Одамийлик ва олимлик мужассами	77
Муҳаммаджонов А.	
Ота меҳридан устоз жафоси афзал	79
Мўминов Қ.	
Камтарин, саҳоватли инсон, қомусий олим	93
Нуритдинова Т.	
Улуғ устоз хотирасига таъзим	97

Раззоқов А.	
Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш санъати	102
Рашидов Ғ.	
Олижаноб инсон ва улуғ олим	105
Самандар Э.	
Яҳё Ғулом кашфиёти	110
Шообдурахмонов Ш.	
Қомусий олим эди	114

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Яхё Гуломов номидаги археология институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

Мухаррир: А. Шаропов

Нашриёт рақами: з-03. Босишга рухсат этилди 22.01.09 й.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Ҳисоб-нашриёт 6.0.
Буюртма 222. 200 нусхада.

ЎзР ФА «ФАН» нашриёти:
100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9.

ЎзР ФА Археология институти чоп этилди
140151, Самарқанд, акад. В. Абдуллаев кўчаси, 3.